सत्यशोधक

संविधान संस्कृती विशेषांक

२०२४–२५

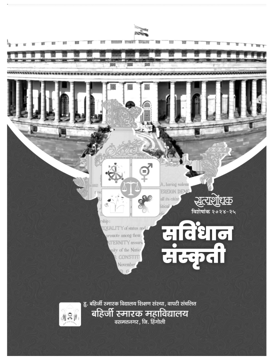

मुख्य संपादक :
प्रा. डॉ. बाबूराव भिवाजी खंदारे

संपादक मंडळ
डॉ. एच. के उंडेगावकर
डॉ. आर.बी कावळे,
डॉ. पांडुरंग बर्वे
डॉ. निरंजन अकमार,
डॉ. सविता अवचार

संपादन साहाय्य
डॉ. सुकेश ढेंबरे, डॉ. सोनाजी पतंगे

प्रकाशक :
प्राचार्य,
बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय,
वसमतनगर, जि. हिंगोली

विद्यार्थी संपादक मंडळ :
सोमनाथ कुरूडे, तणुजा करवंदे
जमरे निकिता, कदम शिवकन्या
बोदलवार शितल

मुखपृष्ठ / मांडणी
सायली बाराहाते
सृजन कम्युनिकेशन्स, नांदेड
मो : ९४२२१७०६२३
९४२२४१९००६

मुद्रण
आर्टी ऑफसेट, लातूर

या अंकात व्यक्त झालेल्या
मतांशी संपादक मंडळ व
महाविद्यालय प्रशासन
सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रम

प्राचार्यांचे मनोगत	– प्रा. डॉ. मा.मा. जाधव	०८
संपादकीय	– प्रा. डॉ. बी.बी. खंदारे	०९
मराठी भाषा :		
डॉ.बी.आर. आंबेडकर संविधान सभेतील अंतिम भाषण	– संकलक – सम्राट सरोदे	१२
समृध्द भारतासाठी संविधान संस्कृतीची अपरिहार्यता	– बोदलवार शितल सुभाष	२४
शंविधान संस्कृती म्हाजे लोकशाही	– कदम शिवकन्या गणपत	२६
भारतीय संविधानाचे वेगळेपण	– कदम श्रध्दा मारोती	२८
भारतीय संविधान आणि वास्तव परिस्थिती	– मनिषा पोले	२९
संविधान संस्कृती आणि नैतिकता	– कु. निकिता राऊत	३०
संविधान संस्कृतीची मूल्ये	– तनुजा करवंदे	३१
'९५' वी घटना दूरुस्ती	– गुलचे साभार	३३
भारतीय संविधान आणि ग्रंथालयाची भूमिका	– चुनाळकर अरुन लिंबाजी	३४
ग्रंथालय व्यवस्थापनात संविधानाचे पालन आव्हाणे आणि उपाय	– राहुल साळवे	३७
लोकशाही, शिक्षण आणि ग्रंथालये	– पंकज अशोक कदम	३९
संविधान संस्कृती रुजविण्यात ग्रंथालयाची भूमिका	– बाराहाते स्नेहा केरबाजी	४२
हिन्दी भाषा :		
भाईचारा	– आक्षरी ढहाळे	४५
भारतीय संविधान निर्माण के गतिविधियाँ घटनाक्रम	– शर्वरी रेणुकादास जोशी	४६
भारतीय संविधान निर्माण तथा प्रारूप	– बुलबुले प्राजक्ता गंगाप्रसाद	४८
संवैधानिक मूल्ये स्वरूप एवं विशेषताएँ	– वैशाली भगवान खरात	५२
भारतीय संविधान और सामाजिक न्याय	– कांबळे समता संदेश	५५
संविधान की रोशनी (कहानी)	– अक्षरी ढहाळे	५७
भारतीय संविधान में महिलाओं के कानुनी अधिकार	– सुनिता होणाजी चोपडे	५८

अनुक्रम

English Language :

Sailent Features of the Indian constitution	- Shivani Tidke	६१
Critical Analysis of Constitutional	- Sujata Wahule	६३
Constitutional Amendements Relating to Reservation	- Bodalwar Shital	६४
Annual Report of Department of English	- Saloni Raut	६६
Preamble to the Indian Constitution	- Mamta Jadhav	६९
Importance of Constitution of India	- Abhishek Jadhav	७३

अहवाल :

मराठी विभाग	– प्रा. डॉ. बी.बी. खंदारे	७७
अर्थशास्त्र विभाग	– प्रा. डॉ. एस.एस. पतंगे	७८
राज्यशास्त्र विभाग	– प्रा. डॉ. प्रताप पटील	७९
इतिहास विभाग	– प्रा. डॉ. आर.आर. मुटकुळे	८०
शारीरिक शिक्षण विभाग	– प्रा. डॉ. नवनाथ एन. लोखंडे	८०
राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग	– डॉ. श्रीकांत गावंडे /डॉ. स्वाती पाटील	८१
सांस्कृतिक विभाग	– प्रा. डॉ. एस.एन. क्षीरसागर	८३
प्रशासकीय विभाग	– डॉ. पांडुरंग बर्वे प्रबंधक	८५

Department of Sociology	- Dr. Ramchandra Kumavat	८६
Department of Commerce	- Dr. S.R Dhembre	८७
Department of English	- Dr. Narsing Pimparne	८८
Department of Botany	- Dr. V.T. Narwade	८९
Department of Chemistry	- Dr. A.S. Kulkarni	९०
Department of Physics	- A.N. Kalyankar	९१
Department of Zoology	- Dr. S.S. Bhalerao	९२
Department of Mathematics	- Dr. R.N. Ingle	९३
Department of Sports	- Mr. Niranjan Akmar	९५
Department of Lbirary	- Dr. Sawita Awachar	९७

REPUBLIC
INDIA

भारतीय संविधान
अमृतमहोत्सवी वर्षपूर्ती

सन्मान सोहळा

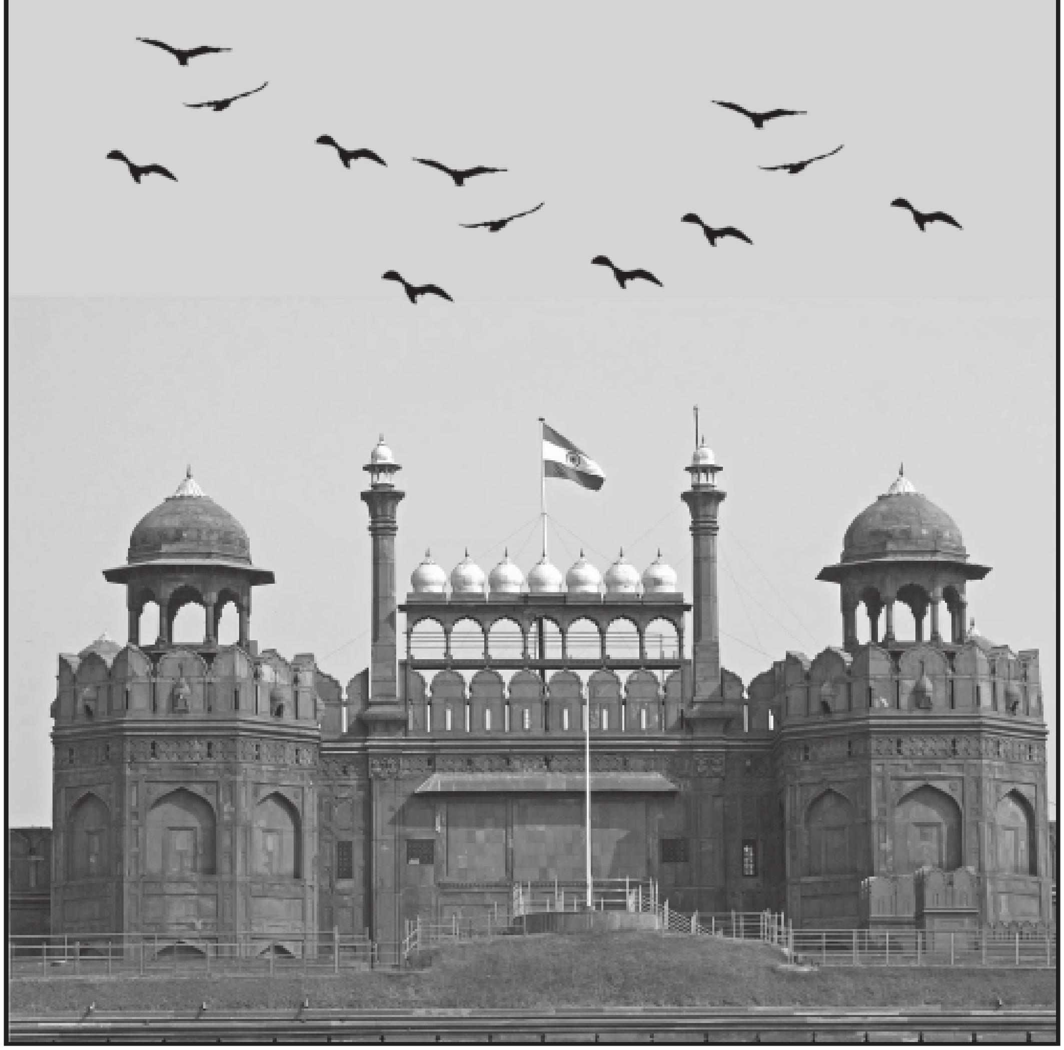

बहिर्जी गीत

मातीची आतून आली, बहिर्जीच्या हाक मनाला
वापटीचा वीर शिंदे, जुलमाच्या धाक मनाला
ही इथली आमुची माती
ही इथली आमुची भाषा
दबलेली गुलाम होती
होती आत कुढत निराशा
हिमतीचे अंकुर दिले, जमीनीच्या खाक मनाला
मातीची आतून आली, बहिर्जीच्या हाक मनाला
ती त्याची वाहती गंगा
जन्माचा किनारा होती
ती त्याची लाट उर्मीची
जन्माचा सहारा होती
तेव्हाही त्याचे होते कर्णाच्या चाक मनाला
मातीची आतून आली, बहिर्जीच्या हाक मनाला
तो लढला तुमच्यासाठी
तो लढला मुक्तीसाठी
नशिबात नव्हत्या त्याच्या
तरी स्वातंत्र्याच्या गाठी
आजही उभारी देई, जनतेच्या लोक मनाला
मातीची आतून आली, बहिर्जीच्या हाक मनाला

– फ. मुं. शिंदे

प्राचार्यांचे मनोगत

महाविद्यालयाच्या वार्षिक अंक संपादक मंडळाने ”संविधान संस्कृती” हा वार्षिकअंक संपादित करण्याचे निश्चित केल्यानंतर मनस्वी आनंद झाला. सम काळातील संविधानाचे महत्त्व व त्याची उपयोगिता समाज, विद्यार्थी व एकूणच भारतीय समाजाच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. भारतीय समाजाने मध्ययुगीन धर्म प्रभावित सामंती, शोषण व विषमतेवर आधारित समाज जीवनातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय या नव्या लोकशाहीच्या प्रकाश पर्वात प्रवेश केला. यासाठी देशाचे स्वातंत्र्य व त्यावर आधारित लोकशाही समाज जीवनाचा प्रवास महत्त्वाचा आहे. स्वातंत्र्याची पहाट विषमतेचा अंधार चिरत समतेची किरण घेऊन आली. यात मानवतेच्या मूल्याचा ओलावा आहे. आणि म्हणून भारतीय समाज जीवनाच्या दृष्टीने अशी संस्कृती की जी या मूल्यावर आधारित आहे ती महत्त्वाची वाटते. आजच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक परिस्थितीत संविधान संस्कृती ही महत्त्वाची आहे. दीर्घ काळापासून आपण येथील समाज जीवन या संस्कृतीवर उभे राहावे यासाठी प्रयत्न करत आहोत. त्यातच महाविद्यालयीन विद्यार्थी अशा विषयावर लेखन, चिंतन व अभिव्यक्ती करत असतील तर ती अतिशय महत्त्वाची गोष्ट आहे. संविधान म्हणजे निव्वळ कायद्याचे दस्तावेज नाही, तर मूल्य आधारित एक प्रकारचा सामाजिक करार आहे. ज्यात लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण व स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही मूल्य आहेत. भारतीय समाज जीवन विविधतेने नटलेले आहे. या विविधतेत एकता व त्याबरोबरच धर्मनिरपेक्षता पाळणे हेच आज भारतीय समाजाला विकासाकडे घेऊन जाऊ शकते. समाजात जर विवेक नसेल तर भौतिक समृद्धी असूनही फारसा उपयोग होत नाही. समाजातील मतभेद, द्वेष दूर करण्यासाठी संविधानाची व त्यातील मूल्यावर आधारित समाज जीवनाची अत्यंत गरज आहे. संविधान मानवी हक्काचे संरक्षण तर करतेच त्याबरोबरच अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य व समतेचा हक्कही देते. यासाठी संविधान संस्कृती ही आपल्या सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनात आवश्यक आहे. ती संस्थात्मक शिस्त आणि उत्तरदायित्वातून येते. यासाठी कार्यपालिका, विधिमंडळ, न्यायपालिका यांची रचना व त्यातील संस्थांचे स्वातंत्र्य फार महत्त्वाचे आहे.समाजव्यवस्थेत अनावश्यक राजकीय हस्तक्षेप नसावा. खरेतर राजकीय हस्तक्षेपच संविधान संस्कृतीचा आग्रही असायला हवा. समाज विवेकी, विचारशील होण्यासाठी समाजातील व्यक्तींनी कर्तव्य, जाणिवा व अधिकार याबद्दल दक्ष असून तसे वर्तन करणे गरजेचे आहे. हे सर्व केवळ कायद्याच्या पुस्तकामुळे होत नाही तर तसी संविधान संस्कृती जाणीवपूर्वक निर्माण करावी लागते.

विद्यार्थी जीवनाचा विचार केला तर शिक्षण केवळ ज्ञानासाठी नाही तर सजग, जबाबदार नागरिक व लोकशाही मूल्यावर उभा असलेला समाज निर्माण करण्यासाठी आवश्यक आहे. शिक्षण आणि लोकशाही यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. लोकशाहीसाठी सक्षम नागरिक घडवायचे असतील तर संविधान मूल्य रुजवणे आवश्यक असते. तसेच समाजात नैतिक व संविधानिक मूल्यांचे शिक्षण आवश्यक आहे. शिक्षण हे लोकशाहीचे सर्वात प्रभावी शस्त्र आहे. शिक्षणामुळेच विचार करण्याची क्षमता विकसित होते.आपल्या देशाचा विचार केला तर संविधान स्वीकारल्यापासून आपण एका वेगळ्या दिशेने प्रवास

सुरू केला आहे. आणि म्हणून संविधान किंवा कायदा केवळ पुस्तकात असत नाही तर त्याचं खरं स्थान विद्यार्थ्यांच्या मनात व आचरणात असत. संविधान संस्कृतीची चिकित्सा, तिची विविध अंग यावर सर्जनात्मक, चिकित्सक लेख किंवा अभिव्यक्ती या अंकाच्या निमित्ताने होत असल्यामुळे ते महत्त्वाचे वाटते. लोकशाहीचे भवितव्यच संविधानावर आधारित आहे. संविधान हे समाज सुधारण्याची दिशा देणारे मूल्य आधारित तत्त्वज्ञान आहे. संविधानाची प्रस्तावना हा त्याचा गाभा आहे तर न्याय स्वातंत्र्य समता बंधुता ही मूल्य लोकशाहीचा पाया होत. या संविधानाची भारतीय समाज जीवनातील संघराज्याची रचना लक्षात घेऊन केवळ अमलबजावणी करणे महत्त्वाचे नसून त्यावर आधारित समाज रचना उभी करायची असेल तर ती संस्कृती निर्माण होणे महत्त्वाचे आहे. ही संस्कृती आपल्या दैनंदिन जीवनातील घटना, प्रसंग व एकूणच समाज जीवणाच्या आचार विचारातून होते. भाषा, शिक्षण, सण- उत्सव व इतर उत्सवी स्वरूपाचे कार्यक्रम यातही त्याचे दर्शन घडणे महत्त्वाचे आहे. ही संस्कृती समजून घेणे व त्या दृष्टीने विचार करणे यासाठी 'संविधान संस्कृती' हा अंक महत्त्वाचा वाटतो. संपादक मंडळांने या हेतूने हा अंक सिद्ध केला ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट आहे.त्यासाठी संपादक मंडळ व या अंकातील विद्यार्थी लेखक यांचे मनापासून स्वागत व अभिनंदन.

"स्वतंत्र्य म्हणजे ... ?
स्वत:चे विचार मांडण्याची, निर्णय घेण्याची, आणि इच्छेनुसार जीवन जगण्याची मोकळीक म्हणजे स्वतंत्र्य व्यक्तिस्वातंत्र्य हे प्रगतीसाठी आवश्यक आहे."

संपादकीय...

२०२४-२५ या शैक्षणिक वर्षाचा वार्षिक विशेषांक संविधान संस्कृती या विषयावर संपादित करावा असा मानस सर्व विचारांती निर्माण झाला. 'संविधान संस्कृती' ही मुख्य थीम घेऊन विद्यार्थ्यांना या विषयाचे महत्त्व अधोरेखित करण्याच्या हेतूने हा अंक संपादित करीत आहोत. हा अंक विद्यार्थी, पालक ,वाचक यांच्या हाती देताना आम्हाला विलक्षण आनंद होत आहे.भारतीय संविधानाला ७५ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. पंच्याहत्तर वर्षांच्या प्रवासात तमाम भारतीयांनी काय निर्माण केले आणि काय गमावले आहे.याचे ऑडिट तर या निमित्ताने होणे क्रमप्राप्त ठरते. भारतीय संविधान सभेने भारतीय समाजजीवनाच्या सर्व पैलूंच्या अभ्यासाअंती भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप निश्चित करण्यात आलेले होते. शिवाय मोठ्या अथक परिश्रमातून निर्माण केलेल्या जगातील महान लोकशाहीला तडा जाऊ नये याचे कायम सजग भान संविधान निर्माते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राखलेले दिसून येते. अमृतमहोत्सवी वर्षपूर्तीमुळे आज घडीला भारतीय संविधानाच्या अंतर्गत असलेल्या मूल्यांची काय अवस्था आहे, जगने गौरविलेल्या या महान लोकशाहीचा भारतीयांनी म्हणावे तेवढ्या आत्मियतेने व गांभीर्याने आपल्या अस्तित्वाचा विचार केला आहे असे दिसत नाही.सबंध भारतीय लोकांच्या न्याय, हक्क आणि अधिकारांच्या प्रति संविधानाने जी हमी दिलेली आहे त्यासंबंधीचे

कायदे केले आहेत.परंतु त्याविषयीची बांधिलकी आणि गांभीर्य असल्याचे जाणवत नाही. या सर्व दृष्टीने अथवा प्रश्नाच्या अनुषंगाने सिंहावलोकन करण्याच्या स्वच्छ हेतूने 'संविधान संस्कृती' हा विषय घेऊन वार्षिक विशेषांक संपादन करण्याचे निश्चित केले आहे. हा विषय केवळ एका समाजाच्या, राज्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा नसून सबंध देशाच्या चिंतनाचा जीवन मरणाचा विषय बनलेला आहेत. भारतीय संविधानाला आज ७५ वर्षे पूर्ण होऊन गेलेली आहे या ७५ वर्षांच्या पर्यावरणाचा विचार करून भारतीय संविधानाचे महत्त्व संविधानात अंतर्भूत असलेली मूल्ये आणि भारतीय जनमानसांच्या जीवनशैलीत संविधान मूल्य संस्कृतीची रुजवण व्हायला पाहिजे होती ती फारशी रुजलेली दिसत नाही. याची कारणमीमांसा होणे गरजेचे आहे.

आज घडीला संविधानाच्या सर्व संस्था आणि लोकशाही मूल्यांची जी पायमल्ली होतांना दिसत असली तरी भारतीय जनता त्याबाबतीत कमालीची उदासीन असल्याचे दिसून येत आहे. ढासळत चाललेला लोकशाहीचा डोलारा पाहून भारतीयांना काहीच वाटत नाही हे आजचे वास्तव आहे. याही पेक्षा संविधानसंस्कृती रुजविण्यापेक्षा ही मूल्यव्यवस्था नष्ट कशी करता येईल यासाठी सर्वोतोपरी प्रयत्न व्यवस्था करू पाहत आहे. या विरोधात कोणी आवाज बुलंद करण्याचा प्रयत्न लोकशाही मार्गाने करीत असेल तर त्याला कुटिल कारस्थाने करून संपविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. या आणि यासारखे अनेक आव्हाने लोकशाही संस्कृतीपुढे निर्माण केली जात आहेत. हे सर्व लोकशाहीच्या सर्व संस्था मोडीत काढण्यात येत आहे. हे इथले जळते समाजवास्तव भारतीयांच्या समोर उभे टाकले आहे. लोकशाही मूल्यांच्या आधारे भयमुक्त आणि आरोग्यसंपन्न समाज निर्माण करण्यात लोकशाही यशस्वी ठरत असतानाच त्याला उद्ध्वस्त करण्यात येत आहे. एकाधिकारशाही हुकुशाही सारखी व्यवस्था वागत आहे. या देशाची स्थिती आणि गती कोणत्या दिशेने आकार घेत आहे, या सर्व बाबींचा विचार भारतीय संविधानाच्या अस्तित्वाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते.असे का वाटावे याचे कारण भारतीय संविधानाने दिलेली जी मूल्ये आहेत ती मूल्ये आज घडीला पायदळी तुडविल्या जात आहेत.या मूल्यांचा विचार करण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे.प्राप्त परिस्थितीत ही लोकांची, राज्यकर्त्यांची संविधानाप्रती उदासीनता वाढीस लागली आहे तर या देशाच्या लोकशाहीला मोठा धोका होऊ शकतो आणि याचे गंभीर परिणाम येणाऱ्या हजारो पिढ्यांना भोगावा लागेल.

डॉ बाबासाहेबांनी अर्थात घटनाकारांनी यासंबंधीचा इशारा यापूर्वीच दिलेला होता तो आता नजरेसमोर दिसतो आहे. राज्यकर्त्यांची ध्येयधोरणे बघता गतीचे चक्र उलटे फिरवण्याची नीती उघडपणे राबविली जात असल्याचे दिसते आहे. राज्यकर्ते संविधानिक नैतिकता पाळत असताना दिसत नाहीत. या सर्व दृष्टीने विद्यार्थ्यांना काय वाटते ते भारतीय संविधान संस्कृतीच्या अंगाने काय विचार करीत आहेत. त्यांच्या विचार चिंतनात मागोवा घ्यावा आणि विचारप्रवृत करण्याच्या हेतूने भारतीय संविधान संस्कृती विशेषांकाचे संपादन करण्यात आले आहे.

संपादक :
डॉ. बी.बी. खंदारे
विभाग प्रमुख, मराठी

मराठी भाषा

डॉ. बी.आर. आंबेडकर
संविधान सभेतील अंतिम भाषण

२५ नोव्हेंबर १९४९

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शुक्रवार दिनांक २५ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारताच्या घटना समिती समोर केलेले शेवटचे भाषण...... बाबासाहेबांच्या मते, संविधान कितीही चांगले असो, ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे, ते जर अप्रामाणिक असतील तर ते वाईट ठरल्याशिवाय रहाणार नाही. तसेच संविधान कितीही वाईट असो, ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे, ते जर प्रामाणिक असतील तर ते चांगले ठरल्याशिवाय रहाणार नाही.

दि. २६ नोव्हेंबर १९४९ ला संविधान सभेचे अध्यक्ष डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांचे समारोपाचे भाषण होऊन त्या दिवशी भारताचे संविधान संमत झाले व देशाला अर्पण झाले. त्याच्या एक दिवस आधी म्हणजेच दि. २५ नोव्हेंबर १९४९ ला संविधान सभेचे कामकाज पुरे झाले. काही प्रमुख सदस्यांची घटना समितीच्या कामकाजाचा आढावा घेणारी भाषणे झाली. राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून घटनेचा अंतिम मसुदा तयार होताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी उपसलेले कष्ट व घटना बनवण्यात त्यांचे असलेले बहुमोल योगदान याचा गौरव करणारी भाषणे झाली. सगळ्यात शेवटी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणासाठी उभे राहिले. त्यावेळी घटना समितीच्या भव्य हॉलमध्ये गंभीर शांतता पसरली होती. सर्व गॅल–या भरगच्च भरल्या होत्या, तरीही कोणाचा श्वास किंवा शारिरीक हालचाल देखील कळून येत नव्हती. वुलन सुट पेहरलेल्या, धिप्पाड दिसणा–या आणि मधून मधून श्रोत्यांकडे दृष्टिक्षेप टाकणा–या एकाच व्यक्तीकडे सर्व प्रेक्षकांचे लक्ष केंद्रित झाले होते आणि ती व्यक्ती म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते. बाबासाहेबांच्या भाषणाच्या सुरूवातीस व शेवटी जो टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला त्याचे वर्णन करायला शब्द अपुरे पडतात. बाबासाहेबांवर टाळ्यांच्या रूपाने गौरवाची वृष्टीच होत होती. बाबासाहेबांच्या भाषणानंतर तर ज्यांनी त्यांनी बाबासाहेबांशी हस्तांदोलन करून त्यांना धन्यवाद दिले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या भाषणात म्हणाले, महोदय, संविधान सभेची पहिली बैठक ९ डिसेंबर १९४६ ला झाली. त्याकडे पाहता आतापर्यंत २ वर्ष ११ महिने आणि १७ दिवसांचा कालखंड लोटलेला आहे. या कालखंडात संविधान सभेची एकूण ११ सत्रे पार पडली. या ११ सत्रांपैकी ६ सत्रे उद्दीष्टपूर्तीचा ठराव पारित करणे आणि मूलभूत हक्क, केंद्रीय संविधान, केंद्राचे अधिकार, प्रांतिक संविधान, अल्पसंख्याक या समित्यांच्या अहवालावर आणि अनुसूचित क्षेत्रे आणि अनुसूचित जमाती यावर विचार विनिमय करण्यासाठी खर्ची पडली. ७, ८, ९, १० व ११ ही सत्रे संविधानाच्या मसुद्याच्या विचार विनिमयार्थ उपयोगात आणली गेली. संविधान सभेच्या या ११ सत्रांचे प्रत्यक्ष कामकाजाचे १६५ दिवस होतात. मसुदा संविधानाच्या विचारार्थ सभेने १६५ दिवस उपयोगात आणले. संविधान सभेने २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी मसुदा समितीची निवड केली. तिची पहिली बैठक ३० ऑगस्टला झाली. ३० ऑगस्टपासून १४१ दिवस चाललेल्या कामकाजादरम्यान ही समिती संविधान मसुदा तयार करण्याच्या कामात व्यस्त होती. संविधान सल्लागारांनी मसुदा समितीकडे कामकाजासाठी आराखडा दिला तेंव्हा मसुदा संविधानात २४३ अनुच्छेद आणि १३

परिशिष्टे समाविष्ट होती. मसुदा समितीने संविधान सभेला सादर केलेल्या पहिल्या मसुदा संविधानात ३१५ अनुच्छेद आणि ८ परिशिष्टे यांचा समावेश होता. विचारविनिमयाच्या शेवटच्या टप्प्यात मसुदा संविधानातील अनुच्छेदांची संख्या वाढून ३८६ झाली. तिच्या अंतिम स्वरूपात मसुदा संविधानात ३९५ अनुच्छेद आणि ८ परिशिष्टांचा समावेश आहे. मसुदा संविधानात दुरूस्ती करण्यासाठी अंदाजे ७,६३५ दुरूस्त्या सुचविण्यात आल्या. त्यापैकी २,४७३ दुरुस्त्या सभागृहात प्रत्यक्ष विचारार्थ सादर करण्यात आल्या. मी या वस्तुस्थितीचा उल्लेख एवढ्यासाठी करतो आहे की, एकावेळी असे म्हटले जात होते की, "आपले काम पूर्ण करण्यासाठी समितीने प्रदिर्घ कालावधी घेतला आहे, ती संथपणे काम करत आहे आणि जनतेच्या पैशाची उधळपट्टी करीत आहे.ह्न रोम जळत असतांना निरो फिडल वाजवित बसला होता अशी स्थिती असल्याचे बोलले जात होते. या आक्षेपात काही तथ्य आहे काय ? इतर देशातील संविधान सभांनी त्यांचे संविधान निर्माण करण्यासाठी किती काळ घेतला ते पाहूया. काही उदाहरणे घेऊया. अमेरिकेच्या सभेची बैठक २५ मे १७८७ ला झाली आणि चार महिन्यात म्हणजे १७ सप्टेंबर १७८७ ला तिने आपले काम पूर्ण केले. कॅनडाच्या संविधान सभेची पहिली बैठक १० ऑक्टोबर १८६४ ला झाली आणि मार्च १८६७ मध्ये संविधानाचे कायद्यात रूपांतर झाले. यासाठी २ वर्ष ५ महिन्यांचा कालावधी लागला. ऑस्ट्रेलियाच्या संविधान निर्मीतीचे कामकाज मार्च १८९१ ला सुरू झाले आणि ९ जुलै १९०० ला कायद्याचे रूप प्राप्त झाले, त्यासाठी त्यांना ९ वर्ष लागली. दक्षिण आफ्रिकेच्या संविधान निर्मीतीच्या कार्याला ऑक्टोबर १९०८ मध्ये सुरूवात झाली आणि २० सप्टेंबर १९०९ रोजी संविधानाची परिणती कायद्यात झाली. एक वर्षाच्या परिश्रमात हे घडून आले आहे. हे खरे आहे की, अमेरिका आणि दक्षिण आफ्रिकेच्या सभेने घेतलेल्या कालावधीपेक्षा आम्ही अधिक वेळ घेतला. परंतु, कॅनडाच्या संविधान सभेपेक्षा आम्ही अधिक वेळ घेतला नाही आणि ऑस्ट्रेलियाच्या सभेपेक्षा खूपच कमी वेळ घेतला आहे. कोणी किती वेळ घेतला याची तुलना करताना दोन गोष्टी लक्षात घेतल्या पाहिजेत. पहिली गोष्ट अमेरिका, कॅनडा, दक्षिण आफ्रिका आणि ऑस्ट्रेलिया यांची संविधाने आपल्यापेक्षा फारच लहान आहेत. मी सांगितल्याप्रमाणे आपल्या संविधानात ३९५ अनुच्छेद आहेत तर अमेरिकन संविधानात केवळ ७ आहेत. त्यातील पहिल्या चार अनुच्छेदांची विभागणी २१ उपविभागात झाली आहे. कॅनडाच्या संविधानात १४७, ऑस्ट्रेलियाच्या संविधानात १२८ आणि दक्षिण आफ्रिकेच्या संविधानात १५३ अनुच्छेद आहेत. दुसरी लक्षात ठेवण्यासारखी बाब अशी की, अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया आणि दक्षिण आफ्रिकेच्या संविधान निर्मात्यांना संविधान दुरूस्तीच्या प्रश्नाला सामोरे जावे लागले नाही. सादर करण्यात आलेल्या स्वरुपातच त्या संमत झाल्या. दुसरीकडे आपल्या संविधान सभेला २,४७३ दुरूस्त्यांचा विचार करावा लागला. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता दिरंगाईचा आरोप मला बराचसा निराधार वाटतो आणि इतके कठीण काम इतक्या अल्पावधीत यशस्वीरित्या पूर्ण केल्याबद्दल या सभेने स्वत:चे अभिनंदन केल्यास काही वावगे होणार नाही. मसुदा समितीने केलेल्या कामाच्या दर्जाकडे पाहताना श्री. नजीरूद्दीन अहमद यांना ती पूर्णतया नाकारणे हे आपले कर्तव्य आहे असे वाटते. त्यांच्या मते, मसुदा समितीने केलेले कार्य हे केवळ नाकारण्यायोग्यच आहे असे नव्हे; तर ते निश्चितपणे त्याहीपेक्षा खालच्या दर्जाचे आहे. मसुदा समितीने केलेल्या कार्याबद्दल स्वत:चे मत व्यक्त करण्याचा प्रत्येकाला अधिकार

आहे आणि श्री. नाझीरूद्दीन यांनाही आहे. मसुदा समितीच्या कोणत्याही सभासदापेक्षा आपण अधिक बुद्धिमान आहोत असे श्री. नाझीरूद्दीन अहमद यांना वाटते. मसुदा समिती त्यांच्या या दाव्याला आव्हान करू इच्छित नाही. याउलट, संविधान सभेला ते मसुदा समितीवर नियुक्त करण्याच्या योग्यतेचे आहेत असे वाटले असते तर आपल्यात त्यांचे स्वागत करण्यात मसुदा समितीला आनंदच वाटला असता. संविधान निर्मीतीच्या योगदानात जर त्यांना काही स्थान मिळाले नाही तर तो निश्चितपणे मसुदा समितीचा दोष नाही. मसुदा समितीवरील स्वता:चा रोष व्यक्त करण्यासाठी नाझीरूद्दीन अहमद यांनी तिला नवीन नाव दिले आहे. ते मसुदा समितीला भरकटणारी समिती असे म्हणतात. हा टोमणा दिल्याबद्दल नाझीरूद्दीन यांना निश्चितच आनंद होत असेल यात शंका नाही. परंतु, त्यांना याची स्पष्ट जाणीव दिसत नाही की, अनियंत्रितपणे वाहत जाणे आणि वाहताना नियंत्रण ठेवणे यात फरक आहे. परिस्थितीवर नियंत्रण असल्याशिवाय मसुदा समिती कधीही वाहत गेली नाही. मासा गळाला लागणार नाही, अशा ठिकाणी केवळ ती गळ टाकून बसली नव्हती. जो मासा तिला पकडायचा होता, तो ज्या ठिकाणी मिळेल, अशाच ठिकाणी ती पाण्यात गळ टाकून बसली होती. अधिक चांगले शोधण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे वाहवत जाणे नव्हे. हे करण्यामागे मसुदा समितीचे अभिनंदन करण्याचा नाझीरूद्दीन अहमद यांचा उद्देश नसला तरी, त्यांनी मसुदा समितीचे अभिनंदन केले आहे असेच मी समजतो. मसुदा समितीने दोषपूर्ण वाटणा-या दुरूस्त्या बाजूला सारून त्याऐवजी तिला योग्य वाटणा-या दुरूस्त्या स्वीकारण्याचा प्रामाणिकपणा आणि धैर्य जर दाखविले नसते तर ती आपल्या कर्तव्यापासून ढळली व प्रतिष्ठेच्या खोट्या समजाला बळी पडली म्हणून ती दोषी ठरली असती. ही जर चूक असेल तर अशा चुका नि:संकोचपणे मान्य करून त्या दुरूस्त करण्यासाठी मसुदा समितीने पुढाकार घेतला याचा मला आनंद आहे.

एकमेव सदस्याचा अपवाद वगळता संविधान सभेच्या सदस्यांनी मसुदा समितीने केलेल्या कार्याचा गौरवच केला याचा मला आनंद वाटतो. मसुदा समितीने घेतलेल्या परिश्रमाला उत्स्फूर्तपणे स्विकारून त्याची मुक्त कंठाने प्रशंसा केल्यामुळे मसुदा समितीला आनंद होईल याची मला खात्री आहे. संविधान सभेचे सदस्य आणि मसुदा समितीचे माझे सहकारी यांनी माझ्यावर जो अभिनंदनाचा वर्षाव केला त्यामुळे मी इतका सद् गदित झालो आहे की, त्यांच्या प्रति माझी कृतज्ञता पूर्णत: व्यक्त करण्यासाठी माझ्याजवळ पुरेसे योग्य शब्द नाहीत. संविधान सभेत येताना अनुसूचित जातींच्या हितसंबंधाचे संरक्षण करण्यापलीकडे माझी दुसरी मोठी आकांक्षा नव्हती. यापेक्षा अधिक जबाबदारीचे कार्य करण्यासाठी मला आमंत्रित करण्यात येईल याची पुसटशी सुद्धा कल्पना मला नव्हती. सभेने मसुदा समितीवर माझी निवड केली तेंव्हा मला फार आश्चर्य वाटले. मसुदा समितीने तिच्या अध्यक्षपदी माझी निवड केली तेंव्हा तर माझ्या आश्चर्याला पारावार उरला नाही. मसुदा समितीत माझे मित्र सर अल्लादी,कृष्णस्वामी अय्यर यांच्यासारखी माझ्यापेक्षा अधिक मोठी, चांगली आणि अधिक योग्य माणसे होती. माझ्यावर इतका विश्वास व्यक्त करून आणि जबाबदारी सोपवून त्यांनी माझी निवड केली आणि देशाची सेवा करण्याची मला संधी दिली, यासाठी मी संविधान सभा आणि मसुदा समितीच्या प्रति कृतज्ञता व्यक्त करतो. मला देण्यात आलेले श्रेय केवळ माझे नाही. संविधान सभेचे घटनात्मक सल्लागार सर बी. एन. राव यांनी मसुदा समितीच्या विचारार्थ संविधानाचा कच्चा मसुदा तयार केला, त्यांचाही यात अंशत: वाटा आहे. श्रेयाचा काही वाटा मसुदा समितीच्या

सदस्यांचाही आहे. मी सांगितल्याप्रमाणे ही समिती १४१ दिवस कार्यरत होती आणि तिची नवीन सुत्रे शोधून काढण्याची कल्पकता आणि विचाराच्या विविध मुद्द्यांना सामावून घेण्याच्या सहनशक्तीशिवाय संविधान निर्मीतीचे हे अवघड कार्य यशस्वीरित्या पूर्णत्वास गेले नसते. श्रेयाचा मोठा वाटा संविधानाचा आराखडा तयार करणारे प्रमुख श्री. एस्. एन्. मुखर्जी यांच्याकडेही जातो. गुंतागुंतीच्या प्रस्तावांना सर्वांत सोप्या आणि स्पष्ट कायदेशीर स्वरूपात परिवर्तीत करण्याची तसेच कठोर परिश्रम घेण्याची त्यांची क्षमता कदाचितच कुणात आढळेल. समितीला लाभलेली ती एक ठेव आहे. त्यांच्या सहकार्याशिवाय संविधानाच्या पूर्णत्वासाठी सभेला आणखी बरीच वर्ष लागली असती. श्री. मुखर्जी यांच्या हाताखाली काम करणा– या कर्मचा–यांचा उल्लेख करणे मला टाळताच येणार नाही. किती कठीण काम त्यांनी केले आहे, किती कठोर परिश्रम त्यांनी घेतले आहेत, कधी कधी मध्यरात्रीपर्यंत ते राबले आहेत याची मला जाणीव आहे. त्यांचे प्रयत्न आणि सहकार्याबद्दल मी त्या सर्वांचे आभार मानतो. संविधान सभा जर विविध घटकांचा विस्कळीत समुदाय राहीली असती तर सिमेंटचा उपयोग न करता तयार केलेला रस्ता, जिथे इकडे काळा दगड तर तिकडे पांढरा दगड याप्रमाणे प्रत्येक सदस्य आणि प्रत्येक गट हा स्वत:तच एक कायदा असता, तर अशा स्थितीत मसुदा समितीला तिचे काम करणे फारच अवघड झाले असते. गोंधळाशिवाय त्या ठिकाणी काहीच दिसले नसते. समितीतील काँग्रेस पक्षाच्या शिस्तीमुळेच मसुदा समितीला संविधानातील प्रत्येक अनुच्छेद आणि प्रत्येक दुरूस्तीच्या भवितव्याची खात्री असल्यामुळे, संविधान सादर करणे सुकर झाले. त्यामुळे मसुदा संविधान सभेमध्ये सुगमरित्या पारित होण्याचे श्रेय काँग्रेस पक्षाला सुद्धा द्यावे लागेल. शिवाय जर सर्व सदस्यांनी पक्षशिस्तीला घट्ट बांधून घेतले असते तर संविधान सभेचे कामकाज खूपच निरस झाले असते. पक्षशिस्तीच्या ताठरतेमुळे या सभेचे रूपांतर होयबांच्या समूहात झाले असते. सुदैवाने त्यात बंडखोरही होते. त्यात डॉ. देशमुख, श्री. कामत, श्री. सिधवा, प्रा. सक्सेना आणि पं. ठाकूरदास भार्गव यांचा समावेश होता. त्यांच्या सोबतच प्रा. के. टी. शहा आणि पं. हृदयनाथ कुंझरू यांचा उल्लेख मी केलाच पाहिजे. त्यांनी उपस्थित केलेले बहुतेक मुद्दे सैद्धांतिक होते. मी त्यांच्या सूचनांचा स्वीकार करू शकलो नाही याचा अर्थ त्यांच्या सूचनांचे मूल्य कमी होते, समितीच्या कामकाजात जिवंतपणा आणण्यासाठी त्यांनी दिलेल्या योगदानाचे महत्त्व कमी होते असे नाही. मी त्यांचा आभारी आहे. त्यांच्याशिवाय संविधानाच्या मूलभूत तत्वांच्या स्पष्टीकरणाची संधी मला मिळाली नसती. जी संविधान पारित करण्याच्या तांत्रिक बाबीपेक्षा अधिक महत्त्वाची आहे. आणि शेवटी अध्यक्ष महोदय, या सभेचे कामकाज ज्या पद्धतीने आपण हाताळले त्यासाठी मी आपले आभार मानायलाच हवेत. या सभेच्या कामकाजात ज्या सदस्यांनी भाग घेतला त्यांना आपण जी आपुलकीची आणि सन्मानाची वागणूक दिली ती कधीही विसरता येणार नाही. मसुदा समितीने आणलेल्या काही दुरूस्त्या केवळ तांत्रिक स्वरूपाच्या आहेत या आधारावर काही प्रसंगी नाकारण्याचा प्रयत्न झाला. ते क्षण माझ्यासाठी फारच चिंताजनक होते. संविधान निर्मीतीच्या कार्याला पराभूत करण्याच्या उद्देशाने पुढे आणलेल्या कायद्याच्या ताठरपणाला आपण परवानगी दिली नाही. यासाठी विशेषत्वाने मी आपला आभारी आहे.

संविधानाचे जेवढे समर्थन करता येणे शक्य होते तेवढे माझे मित्र सर अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर आणि श्री. टी. टी. कृष्णमाचारी अय्यर यांनी केले आहे. त्यामुळे संविधानाच्या गुणवत्तेविषयीच्या चर्चेत

मी शिरू इच्छित नाही. कारण माझ्या मते, संविधान कितीही चांगले असो, ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे, ते जर अप्रामाणिक असतील तर ते वाईट ठरल्याशिवाय रहाणार नाही. तसेच संविधान कितीही वाईट असो, ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे, ते जर प्रामाणिक असतील तर ते चांगले ठरल्याशिवाय रहाणार नाही. संविधानाचा अंमल हा संपूर्णतः संविधानाच्या स्वरूपावर अवलंबून नसतो. संविधान हे केवळ राज्याचे काही विभाग जसे कायदे मंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका निर्माण करून देते. राज्याच्या या विभागांचे कार्य लोक आणि लोकांनी स्वता:च्या आकांक्षा आणि राजकारणासाठी साधन म्हणून निर्माण केलेले राजकीय पक्ष यावर अवलंबून रहाणार आहे. भारतातील लोक व त्यांचे राजकीय पक्ष कसे वागतील हे कोण सांगू शकेल ? आपल्या उद्दीष्टपूर्तीसाठी ते संवैधानिक मार्गाचा अवलंब करतील की क्रांतिकारी मार्गाचा अवलंब करतील ? त्यांनी क्रांतिकारी मार्गाचा अवलंब केल्यास संविधान कितीही चांगले असो ते अयशस्वी होईल हे सांगण्यासाठी कोणत्याही भविष्यवेत्त्याची गरज नाही आणि म्हणून भारतीय लोक आणि त्यांचे राजकीय पक्ष कसे वागतील हे जाणून घेतल्याशिवाय संविधानाबाबत कोणताही निर्णय घेणे निरर्थक ठरेल. साम्यवादी पक्ष आणि समाजवादी पक्ष या दोन घटकांकडून संविधानावर मोठ्या प्रमाणात नापसंती व्यक्त करण्यात येत आहे. ते संविधानाच्या प्रति नापसंती का व्यक्त करतात ? खरोखर संविधान वाईट आहे म्हणून ते नापसंती व्यक्त करतात काय ? निश्चितपणे नाही असे मी म्हणतो. साम्यवादी पक्षाला कामगारांच्या हुकूमशाही तत्वावर आधारलेले संविधान हवे आहे. हे संविधान सांसदिय लोकशाहीवर आधारित असल्यामुळे ते संविधानाचा निषेध करतात. समाजवाद्यांना दोन गोष्टी हव्या आहेत. पहिली गोष्ट त्यांना हवी आहे ती अशी की, ते जर सत्तारूढ झाले तर मोबदला न देता खाजगी संपत्तीचे राष्ट्रीयीकरण किंवा सामाजिकीकरण करण्याचे संविधानाने त्यांना स्वातंत्र्य दिलेच पाहिजे. समाजवाद्यांना पाहिजे असलेली दुसरी गोष्ट अशी की, संविधानातील मूलभूत अधिकार निरपेक्ष आणि कोणत्याही निर्बंधाशिवाय असावे जेणेकरून त्यांच्या पक्षाला सत्ता प्राप्त करण्यात अपयश आले तर, केवळ अनिर्बंध टीका करण्याचेच नव्हे तर राज्यच उलथून पाडण्याचेही स्वातंत्र्य त्यांना हवे आहे. प्रामुख्याने या दोन कारणांमुळे संविधानावर टीका करण्यात येत आहे. संसदीय लोकशाहीचे तत्व हाच केवळ राजकीय लोकशाहीचा आदर्श प्रकार आहे असे मी मानत नाही. मोबदला न देता खाजगी संपत्ती ताब्यात घेण्याचे तत्व इतके पवित्र आहे की, त्यापासून फारकतच घेता येत नाही असे मी म्हणत नाही. मूलभूत अधिकार हे कधीही अनिर्बंध असू शकत नाहीत आणि त्यावर घातलेले निर्बंध केंव्हाही उठविता येत नाहीत असेही मी म्हणत नाही. मला सांगायचे ते हे की, संविधानातील अंतर्भूत मते ही आजच्या पिढीची आहेत किंवा प्रस्तुत विधान जर तुम्हाला अतिशयोक्तीपूर्ण वाटत असेल तर मी म्हणेन की, संविधान सभेच्या सभासदांची ती मते आहेत. संविधानात त्यांचा अंतर्भाव केल्याबद्दल मसुदा समितीला दोष का देण्यात यावा ? मी म्हणतो की, संविधान सभेच्या सभासदांवर हे दोषारोपण का करण्यात यावे ? अमेरिकेच्या संविधान निर्मीती प्रक्रियेत अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावणारा अमेरिकेतील मुत्सद्दी जेफरसन यांनी काही भारदस्त, अतिमहत्वाचे विचार व्यक्त केले आहेत. जे संविधान निर्मात्यांना कधीही नजरेआड करणे परवडण्यासारखे नाही. एके ठिकाणी त्यांनी म्हटले आहे ते असे की, "प्रत्येक पिढी,बहुसंख्यांकांच्या इच्छेप्रमाणे स्वत:ला बांधून घेण्याचा अधिकार असलेल्या एका स्वतंत्र राष्ट्राप्रमाणे आहे. येणा–या पिढीला कोणी बंदिस्त करू

शकत नाही, जसे दुस–या राष्ट्रातील लोकांना करता येत नाही. ह्या दुस–या एके ठिकाणी त्यांनी म्हटले आहे ते असे की,“ “ देशहितासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या संस्थांना स्पर्श करता येणार नाही किंवा त्यात फेरबदल करता येणार नाही; त्यांच्या उद्दीष्टपूर्तीसाठी त्यांना उत्तरदायी धरता येणार नाही कारण लोकांच्या हिताची जबाबदारी विश्वस्तपणे ज्यांच्यावर सोपविण्यात आली आहे त्यासाठी त्यांना काही अधिकार बहाल करण्यात आले आहेत. सत्तेचा दुरूपयोग करणा–या राज्यशाहीविरूद्ध कदाचित हे प्रावधान परिणामकारक असू शकेल. परंतु ही कल्पना राष्ट्राच्या दृष्टीने मात्र अतिशय असमंजसपणाची आहे. पण तरी आपले कायदेपंडित आणि धर्मगुरू हे तत्व सामान्यत: बिंबवण्याचा प्रयत्न करीत असतात आणि समजतात की, आपली मागची पिढी आपल्यापेक्षा अधिक मुक्तपणे भूतलावर वावरत होती. आपल्याला बदल करता येणार नाही असे अपरिवर्तनीय कायदे लादण्याचा तिला अधिकारच होता. त्याचप्रमाणे भावी पिढीला बदलता येणार नाहीत असे कायदे आपण करू शकतो आणि ते भावी पिढीवर लादू शकतो; तर मग वास्तवात हे जग मेलेल्यांचे असेल, जिवंत लोकांचे असणार नाही.“ जेफरसनने जे सांगितले आहे, ते केवळ सत्यच नाही तर ते निखळ सत्य आहे, हे मी मान्य करतो. त्याबद्दल दुमत होऊ शकत नाही. जेफरसनने सांगितलेल्या तत्वाकडे संविधान सभेने पाठ फिरविली असती तर तिच्यावर निश्चितपणे दोषारोपण करता आले असते, निषेधसुद्धा करता आला असता. परंतु मी विचारतो, असे आहे का ? वस्तुस्थिती उलट आहे. एखाद्याने केवळ संविधान दुरूस्ती प्रावधानाचाच पडताळा घ्यावा. कॅनडाच्या संविधानात दुरूस्ती करण्याचा लोकांचा अधिकार जसा नाकारला गेला आहे तसे संविधान सभेने आपल्या संविधानात अंतिमतेचे आणि बिनचूकतेचे शिक्कामोर्तब केलेले नाही किंवा अमेरिका आणि ऑस्ट्रेलियाप्रमाणे घटना दुरुस्ती असाधारण शर्ती आणि अटींच्या पूर्ततेवर अवलंबून ठेवली नाही. याउलट संविधान दुरूस्तीसाठी आपल्या संविधान सभेने अतिशय सुलभ पद्धतीची तरतूद केली आहे. संविधानावर टिका करणा–या कोणत्याही टीकाकाराला मी असे आव्हान देतो की, आपल्यासारखी अवस्था असणा–या जगातील कोणत्याही देशाच्या संविधान सभेने दुरूस्तीसाठी असे प्रावधान केल्याचे सिद्ध करावे. संविधानाप्रति असंतुष्ट असणा–यांना केवळ २/३ बहुमत प्राप्त करावे लागेल आणि प्रौढ मतदान पद्धतीने निवडलेल्या संसदेत त्यांच्या बाजूने २/३ बहुमतही ते प्राप्त करू शकत नसतील तर संविधानावरील त्यांचा असंतोष हा सर्वसाधारण जनतेचा असंतोष आहे असे मानता येणार नाही.

संविधानाशी संबंधित अशा एका महत्वपूर्ण मुद्द्याच्या संदर्भात मी आता बोलू इच्छितो. सत्तेचे वाजवीपेक्षा जास्त केंद्रीकरण करण्यात आले असून प्रांतांना नगरपरिषदांच्या पातळीवर आणले आहे अशी एक गंभीर तक्रार करण्यात येते. हे स्पष्ट आहे की, हा दृष्टीकोन अतिशयोक्तीपूर्णच आहे असे नव्हे तर संविधानाला नेमके काय घडवून आणायचे आहे याबाबतच्या गैरसमजावर तो आधारलेला आहे. केंद्र आणि राज्य यांच्यातील संबंध लक्षात घेण्यासाठी ज्या मूलभूत तत्वांवर ते आधारित असतात ते लक्षात घेणे आवश्यक आहे. संघराज्यतत्वाचे मूलभूत तत्व असे आहे की, विधीमंडळ आणि कार्यकारी मंडळ यांच्या सत्तेची केंद्र आणि राज्यातील विभागणी ही केंद्राच्या कोणत्याही कायद्यांनी करावयाची नसून ती संविधानानेच केलेली असते. आपल्या संविधानांतर्गत राज्य त्यांच्या विधीविषयक किंवा कार्यकारी अधिकारांसाठी कोणत्याही प्रकारे केंद्रावर अवलंबून नाहीत. या संदर्भात केंद्र आणि राज्ये समान पातळीवर

आहेत. अशा संविधानाला केंद्रीभूत म्हणण्यात यावे हे समजणे अवघड आहे. असे असू शकेल की, दुस–या कोणत्याही संघराज्य संविधानात आढळणार नाही इतके विधीमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाचे व्यापक क्षेत्र, संविधानाने केंद्राला दिलेले आहे. असेही असू शकेल की, शेषाधिकार राज्यांना न देता केंद्राला देण्यात आले आहेत. परंतु ही वैशिष्ट्ये म्हणजे संघराज्याची मूलतत्वे नव्हेत. मी सांगितल्याप्रमाणे संघराज्याची प्रमुख ओळख म्हणजे केंद्र आणि घटकांमध्ये विधीमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाच्या सत्तेची संविधानाने केलेली विभागणी होय. हे तत्व आपल्या संविधानात अंतर्भूत आहे. याबाबत कोणतीही चूक असू शकत नाही. म्हणून राज्यांना केंद्राच्या अधिकाराखाली ठेवण्यात आले आहे असे म्हणणे चुकीचे होईल. या विभागणीची सीमा केंद्राला स्वत:च्या इच्छेने बदलविता येणार नाही.

न्यायपालिकेला सुद्धा नाही. यासंदर्भात असे योग्यच म्हटले आहे की, ৭ न्यायालयांना सुधारणा करता येईल. पण एकाच्या जागी दुसरे आणता येणार नाही. जुन्या अन्वयार्थात सुधारणा घडवून नवीन युक्तिवाद ते करू शकतील. नवीन दृष्टीकोन पुढे ठेवता येतील. अल्पमताच्या फरकाने दिलेले निर्णय ते बदलू शकतात. परंतु त्यांना पार करता येणार नाहीत अशा सीमारेषा आहेत. अधिकाराच्या निश्चित वाटपात ते नव्याने फेरबदल करू शकत नाहीत. अस्तित्वात असलेल्या अधिकाराची व्याप्ती ते वाढवू शकतील, परंतु एका सत्तेला दिलेला अधिकार नि:संशयपणे दुस–याला देता येणार नाही. संघराज्य पद्धतीला पराभूत करणारा केंद्रीकरणाचा हा पहिला आरोप निश्चितच निष्प्रभ ठरतो. दुसरा आरोप असा की, राज्यावर कुरघोडी करण्याचा केंद्राला अधिकार देण्यात आला आहे. हा आरोप मान्य केलाच पाहिजे. परंतु अशा कुरघोडी करण्याच्या अधिकारांच्या तरतुदी असल्यामुळे संविधानाचा निषेध करण्यापूर्वी काही गोष्टी लक्षात घेतल्याच पाहिजेत. त्यापैकी पहिली गोष्ट अशी की, कुरघोडी करण्याचे हे अधिकार सर्वसाधारणपणे संविधानाच्या वैशिष्ट्यांचा भाग नाहीत. त्यांचा उपयोग आणि अंमल नि:संदिग्धपणे आणिबाणीच्या काळापुरताच सीमित ठेवला आहे. दुसरी विचारात घेण्याची बाब अशी की, आणिबाणीची परिस्थिती निर्माण झाल्यानंतर कुरघोडी करण्याचे अधिकार केंद्राला देण्याचे आपण टाळू शकतो का ? आणिबाणीच्या काळातसुदधा असे कुरघोडीचे अधिकार केंद्राला असण्याचे समर्थन ज्यांना मान्य नाही, त्यांना या विषयाच्या मुळाशी असलेल्या समस्येची स्पष्ट कल्पना दिसत नाही. ৭द राऊंड टेबल" या प्रसिद्ध मासिकाच्या डिसेंबर १९३५ च्या अंकात ही समस्या एका लेखकाने इतक्या स्पष्टपणे विषद केली आहे की, त्यातील काही भाग उद्धृत करण्यासाठी मला दिलगिरी व्यक्त करण्याची गरज वाटत नाही. लेखक म्हणतो, ৭" राजकीय व्यवस्था या अधिकार आणि कर्तव्ये यांच्यातील गुंतागुंती असून, ज्या अंतिमता नागरिकांनी कुणाच्या किंवा कोणत्या सत्तेच्या प्रति आपली निष्ठा व्यक्त करावी या प्रश्नाशी निगडीत असतात. सामान्य परिस्थितीत हा प्रश्न निर्माण होत नाही. कायदा सुरळीतपणे अंमलात येत असतो. एका क्षेत्रात एका सत्तेचा तर दुस–या क्षेत्रात दुस–या सत्तेचा आदेश मानून माणूस आपले व्यवहार करीत असतो. परंतु संकटसमयी कुणाचा आदेश मानायचा याबाबत संघर्ष निर्माण होऊ शकतो आणि अशा प्रसंगी मात्र अंतिम निष्ठेचे विभाजन होऊ देता कामा नये, हे स्पष्ट आहे. निष्ठेसंबंधीचा निर्णय हा अंतिमत: कायद्याच्या न्यायालयीन अन्वयार्थावर अवलंबून ठेवता येणार नाही. कायदा हा वस्तुस्थितीशी सुसंगत असायला हवा अन्यथा तो अगदीच निष्प्रभ ठरेल. जेंव्हा सर्व शिष्टाचार बाजूला ठेवले जातात,

त्यावेळी उघड प्रश्न असा निर्माण होतो की, नागरिकांच्या शेष निष्ठेवर कुणाची सत्ता असावी, केंद्राची की घटकराज्यांची ?““

या समस्येवरील उपाय या प्रश्नाचे उत्तर कोण कसे देतो यावर अवलंबून असून तोच खरा प्रश्न आहे. बहुसंख्य लोक आणीबाणीच्या प्रसंगी नागरिकांची शेष निष्ठा ही घटक राज्यांसोबत न राहता केंद्रासोबत असावी या मताचे असतात याबद्दल शंका असू नये. कारण सामायिक उद्दीष्टांच्या पूर्तीसाठी आणि देशाच्या एकूणच हितसंबंधांच्या जपणुकीसाठी केंद्र सरकारच कार्यरत असते. यासाठीच आणीबाणीच्या काळात केंद्राला जादा अधिकार देण्यामागचे समर्थन गृहीत आहे आणि सरतेशेवटी आणीबाणीचे अधिकार केंद्राला देण्यामागे राज्यांवर कोणते उत्तरदायित्व येते ? एवढेच की, आणीबाणीच्या काळात स्वत:चे स्थानिक हितसंबंध जोपासण्यासोबतच, राज्यांनी एकूण राष्ट्राचे मत आणि हितसंबंध विचारात घ्यावेत. ही समस्या ज्यांना नीटपणे कळलेली नाही तेच याविरूद्ध तक्रार करतील. या ठिकाणी मी माझे भाषण संपविले असते. परंतु माझे मन देशाच्या भवितव्याबाबत इतके चिंताग्रस्त आहे की, त्यासंबंधातील माझी मते व्यक्त करण्यासाठी या प्रसंगाचा मी उपयोग करावा असे मला वाटते. २६ जानेवारी १९५० ला भारत एक स्वतंत्र राष्ट्र होईल. त्याच्या स्वातंत्र्याचे काय होईल ? तो आपले स्वातंत्र्य अबाधित ठेवील की पुन्हा गमावून बसेल ? हा विचार माझ्या मनात प्रथम उभा राहतो. असे नाही की भारत हा यापूर्वी कधीही स्वतंत्र नव्हता. मुद्दा हा आहे की त्याने असलेले स्वातंत्र्य एकदा गमावले आहे. तो पुन्हा दुस–यांदा ते गमावील का ? भवितव्याबाबतचा हाच विचार मला सर्वाधिक चिंताग्रस्त करतो. भूतकाळात भारताने केवळ आपले स्वातंत्र्य गमावले असे नव्हे तर आपल्याच काही लोकांच्या बेईमानी आणि विश्वासघातामुळे ते गमावले गेले ही वास्तविकता मला अधिक अस्वस्थ करते. महम्मद बीन कासीमने सिंध प्रांतावर आक्रमण केले त्यावेळी दहार राजाच्या सैनिक अधिका–यांनी महम्मद बीन कासीमच्या हस्तकांकडून लाचा स्वीकारल्या आणि आपल्या राजाच्या बाजूने लढण्याचे नाकारले. महम्मद घोरीला भारतावर आक्रमण करण्याचे निमंत्रण देणारा जयचंद होता आणि त्याने त्याला पृथ्वीराज विरूद्ध लढण्यासाठी स्वत:च्या आणि सोळंकी राजाच्या मदतीचे आश्वासन दिले. जेंव्हा शिवाजी हिंदूंच्या मुक्तीसाठी लढत होता त्यावेळी मराठा सरदार आणि रजपूत राजे मोगल सम्राटांच्या बाजूने युद्ध लढत होते. जेंव्हा शिख राज्यकर्त्यांचा नि:पात करण्याचा प्रयत्न इंग्रज करीत होते तेंव्हा त्यांचा प्रमुख सेनापती गुलाबसिंग शांत बसला आणि शिखांचे राज्य वाचविण्यासाठी त्याने शिखांना मदत केली नाही. १८५७ ला बहुतांश भागांनी इंग्रजांच्या विरूद्ध स्वातंत्र्ययुद्धाची घोषणा केली तेंव्हा शीख बघ्यांच्या भूमिकेतून त्या घटनेकडे पहात राहिले. इतिहासाची पुनरावृत्ती होईल काय ? याच विचाराने मी चिंताग्रस्त झीलो आहे. जातींच्या आणि संप्रदायांच्या स्वरूपातील आपल्या जुन्या शत्रूंबरोबर आता भिन्न आणि परस्परांविरोधी विचारप्रणाली असणा–या ब–याच राजकीय पक्षांची भर पडणार आहे ह्या वास्तवाच्या जाणीवेने मी अधिकच चिंतातूर झालो आहे. भारतीय लोक आपल्या तत्वप्रणालीपेक्षा देशाला मोठे मानतील की देशापेक्षा तत्वप्रणालीला मोठे मानतील ? मला माहित नाही. परंतु एवढे मात्र निश्चित की, जर पक्षांनी स्वत:च्या तत्वप्रणालीला देशापेक्षा मोठे मानले, तर आपले स्वातंत्र्य दुस–यांदा धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही आणि कदाचित कायमचे गमावले जाईल. या संभाव्यतेविरूद्ध लढण्यासाठी आपण कटिबद्ध व्हायला हवे. आपल्या रक्ताचा शेवटचा थेंब असेपर्यंत आपल्या स्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी आपण निर्धार

केलाच पाहिजे. २६ जानेवारी १९५० ला भारत एक लोकसत्ताक देश होईल तो या अर्थाने की, भारतात त्या दिवसापासून लोकांचे, लोकांनी बनविलेले आणि लोकांसाठी असलेले सरकार प्राप्त होईल. तोच माझ्या मनात विचार येतो की, ह्या देशाच्या लोकसत्ताक संविधानाचे काय होणार ? हा देश ते अबाधित ठेवण्यासाठी समर्थ राहील की पुन्हा तो ते गमावून बसेल ? माझ्या मनात येणारा हा दुसरा विचार, पहिल्याप्रमाणेच तो मला चिंतातूर करणारा आहे.

भारताला लोकशाही म्हणजे काय हे माहित नव्हते असे नाही. एक काळ असा होता की, भारत हा गणराज्यांनी भरगच्च देश होता आणि जिथे कुठे राजेशाही असेलच तर ती एकतर निवडलेली किंवा नियंत्रीत असायची. त्या प्रणाली कधीही मूलभूत नव्हत्या. भारताला संसद किंवा संसदीय प्रणाली माहीत नव्हती असे नाही. बौद्ध भिक्खू संघाच्या अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की, त्यावेळी केवळ संसदच होती असे नव्हे, (संघ हे दुसरे काही नसून संसदच होते) तर आधुनिक काळाला परिचित असलेल्या संसदीय कार्यप्रणालीचे सर्व नियम संघालाही माहीत होते आणि त्यांचे ते पालन करीत होते. बसण्याच्या व्यवस्था, विधेयक मांडण्याचे नियम, ठराव, कामकाजासाठी आवश्यक असलेली किमान सदस्य संख्या, पक्ष प्रतोदाने व्हिप काढणे, मतमोजणी, मतपत्रिकेद्वारे मतदान करणे, कपात सूचना, नियमितता, न्यायव्यवस्था इत्यादीबाबत त्यांच्याजवळ नियम होते. संसदेच्या कामकाजाचे हे नियम जरी बुद्धाने संघाच्या सभेसाठी उपयोगात आणले होते, तरी देशात त्याकाळी कार्यरत असलेल्या राजकीय विधिमंडळाच्या नियमावलीतूनच त्यांनी ते स्वीकारले असले पाहिजेत. ही लोकसत्ताक पद्धती भारताने गमावली. पुन्हा दुस-यांदा तो ती गमावणार काय? मला माहित नाही. परंतु भारतासारख्या देशात हे सहज शक्य आहे की, (लोकशाही प्रदिर्घकाळापर्यंत उपयोगात नसल्यामुळे ती अगदीच नवीन भासण्याची शक्यता आहे) इथे लोकशाही हुकूमशाहीला स्थान देण्याचा धोका आहे. हे सहज शक्य आहे की, नव्यानेच जन्माला आलेली लोकशाही आपले बाह्य स्वरूप सांभाळेल. परंतु, प्रत्यक्षात ती हुकूमशाहीला वाव देईल. जर प्रचंड बहुमत असेल तर दुसरी शक्यता वास्तवात येण्याचा मोठा धोका आहे.

केवळ बाह्य स्वरूपात नव्हे, तर प्रत्यक्षात लोकशाही अस्तित्वात यावी अशी जर आपली इच्छा असेल तर त्यासाठी आपण काय करायला हवे ? माझ्या मते, पहिली गोष्ट जी केली पाहिजे ती अशी की, आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक उद्दीष्टांच्या पूर्ततेसाठी आपण संवैधानिक मार्गांचीच कास धरली पाहिजे. याचा अर्थ हा की, रक्तरंजित क्रांतीचा मार्ग आपण पूर्णत: दूर सारला पाहिजे. याचा अर्थ कायदेभंग, असहकार आणि सत्याग्रह या मार्गांना आपण दूर ठेवले पाहिजे. आर्थिक आणि सामाजिक उद्दीष्टपूर्तीसाठी संवैधानिक मार्गासारखा कोणताही मार्ग शिल्लक नव्हता त्यावेळी असंवैधानिक मार्गाचा अवलंब करण्याचे समर्थन मोठ्या प्रमाणात केले जात होते. परंतु जेंव्हा संवैधानिक मार्ग उपलब्ध आहेत तेंव्हा या असंवैधानिक मार्गाचे समर्थन होऊ शकत नाही. हे मार्ग इतर काही नसून अराजकतेचे व्याकरण आहे आणि जितक्या लवकर आपण त्यांना दूर सारू तेवढे ते आपल्या हिताचे होईल.

दुसरी महत्वाची गोष्ट जिचे पालन केले पाहिजे ती अशी की, लोकशाहीचे अस्तित्व राखण्यात आस्था असणा-या सर्वांना जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी दिलेला सावधगिरीचा इशारा लक्षात ठेवेवा लागेल. त्यांच्या मते, "लोकांनी आपले स्वातंत्र्य कितीही मोठा माणूस असला तरी त्याच्या चरणी अर्पण करता कामा नये. तसेच त्याच्यावर इतका विश्वास ठेऊ नये की जेणे

करून त्याला प्राप्त अधिकारांचा तो लोकांच्या संस्था उध्वस् करण्यासाठी उपयोग करील.ह्ल संपूर्ण आयुष्य देशसेवेसाठी व्यतीत केलेल्या महापुरूषांच्या प्रति कृतज्ञता व्यक्त करण्यात काहीच गैर नाही. परंतु कृतज्ञता व्यक्त करण्यालाही मर्यादा असल्या पाहिजेत. आयरीश देशभक्त डॅनियल ओ कॉनेल यांनी समर्पकपणे म्हटल्याप्रमाणे,ह्ल कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी कोणताही माणूस स्वाभिमानाचा बळी देऊ शकत नाही आणि कोणतीही स्त्री स्वत:च्या शीलाचा बळी देऊन कृतज्ञता व्यक्त करू शकत नाही.ह्ल इतर देशांच्या तुलनेत भारताला हा सावधगिरीचा इशारा लक्षात घेणे अधिक गरजेचे आहे, कारण भारतात भक्ती किंवा जिला भक्तीचा मार्ग म्हणता येईल तो किंवा विभूतीपूजा ही जगातील इतर कोणत्याही देशाच्या राजकारणात दिसणार नाही इतक्या मोठ्या प्रमाणात भारतीय राजकारणात दिसते. धर्मातील भक्ती ही आत्म्याच्या मुक्तीचा मार्ग असू शकेल. परंतु, राजकारणात भक्ती किंवा व्यक्तीपूजा हा अध:पतनाचा आणि अंतिमत: हुकूमशाहीकडे नेणारा हमखास मार्ग ठरतो.

तिसरी गोष्ट आपण केली पाहिजे ती अशी की, केवळ राजकीय लोकशाहीवर आपण समाधान मानता कामा नये. आपल्या राजकीय लोकशाहीचे आपण एका सामाजिक लोकशाहीत सुद्धा परिवर्तन करायलाच हवे. राजकीय लोकशाहीच्या मुळाशी सामाजिक लोकशाहीचा आधार नसेल तर राजकीय लोकशाही अधिक काळ टिकू शकणार नाही. सामाजिक लोकशाही म्हणजे काय ? तो एक जीवन मार्ग आहे. जो स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांना जगण्याची तत्वे म्हणून मान्यता देतो. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्वांचा एका त्रयीची स्वतंत्र अंगे म्हणून विचार करता येणार नाही. ते एक एकसंघ त्रयी निर्माण करतात, ते या अर्थाने की, त्यांपैकी एकाची दुस-यापासून फारकत करणे म्हणजे लोकशाहीचा मूळ उद्देशच पराभूत करणे होय. समतेपासून स्वातंत्र्य वेगळे करता येत नाही. समता स्वातंत्र्यापासून वेगळी करता येत नाही. तसेच स्वातंत्र्य आणि समता बंधुभावापासून वेगळी करता येत नाहीत. समतेशिवाय स्वातंत्र्य म्हणजे काही लोकांचे बहुसंख्य लोकांवर प्रभुत्व निर्माण करणे होय. स्वातंत्र्याशिवाय समता ही वैयक्तिक कर्तृत्वाला मारक ठरेल. बंधूत्वाशिवाय स्वातंत्र्य आणि समता स्वाभाविकरित्या अस्तित्वात रहाणार नाहीत. त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी पोलिस यंत्रणेची गरज भासेल. भारतीय समाजात दोन बाबींचा पूर्णत: अभाव आहे ही वस्तुस्थिती मान्य करूनच आपण सुरूवात केली पाहिजे. त्यांपैकी एक समता आहे. सामाजिक पातळीवर आपला भारतीय समाज श्रेणीबद्ध विषमतेच्या तत्वावर आधारित आहे. याचा अर्थ काही लोक वरच्या स्तरावर असतात तर बाकीचे निकृष्ठ अवस्थेत असतात. आर्थिक पातळीवर आपल्या समाजात काहींच्या जवळ गडगंज संपत्ती आहे, तर अनेक लोक घृणास्पद दारिद्र्यात जगतात.

२६ जानेवारी १९५० ला आपण एका विसंगतीयुक्त जीवनात प्रवेश करणार आहोत. राजकारणात आपल्याकडे समता राहील. परंतु सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात विषमता राहील. राजकारणात प्रत्येकाला एक मत आणि प्रत्येक मताचे समान मूल्य या तत्वाला आपण मान्यता देणार आहोत. आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात मात्र, आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक रचनेमुळे, प्रत्येक माणसाला समान मूल्य हे तत्व आपण नाकारीत रहाणार आहोत. अशा परस्पर विरोधी जीवनात आपण आणखी किती काळ रहाणार आहोत? आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात आपण आणखी किती काळ समता नाकारत रहाणार आहोत ? आपण जर ती अधिक काळपर्यंत नाकारत राहीलो तर आपली

राजकीय लोकशाही आपण धोक्यात आणल्याशिवाय रहाणार नाही. ही विसंगती शक्य होईल तेवढ्या लवकर आपण दूर केली पाहिजे. अन्यथा ज्यांना विषमतेचे दुष्परिणाम भोगावे लागत आहेत ते या सभेने अतिशय परिश्रमाने निर्माण केलेला राजकीय लोकशाहीचा ढाचा उध्वस्त करतील.

आपल्यात उणीव असलेली दुसरी बाब म्हणजे बंधूत्वाचे तत्व मान्य करणे ही होय. बंधुत्व म्हणजे काय ? जर भारतीय लोक एक असतील तर सर्व भारतीयांमध्ये बंधुत्वाची समान भावना असणे हे होय. हे तत्व सामाजिक जीवनाला एकता आणि एकजिनसीपणा प्राप्त करून देते. ही गोष्ट साध्य करणे कठीण आहे. हे किती कठीण आहे, हे संयुक्त राष्ट्र अमेरिकेविषयी जेम्स ब्राईसने त्याच्या अमेरीकन कॉमनवेल्थ या खंडात सांगितलेल्या गोष्टींवरून कळून येईल. ब्राईसच्याच शब्दात मी उद्धृत करू इच्छितो. ती घटना अशी : "काही वर्षांपूर्वी अमेरिकन प्रोटेस्टंट एपिस्कोपल चर्चच्या त्रैवार्षिक अधिवेशनात त्यांच्या सामुदायिक प्रार्थनेत फेरबदल करण्याचा प्रसंग आला.प्रार्थना लहान वाक्यांची करून त्यात सर्व लोकांसाठी असलेल्या प्रार्थनेचा समावेश करणे योग्य होईल असा विचार करण्यात आला आणि न्यु इंग्लंडच्या प्रमुख धर्मोपदेशकाने पुढील शब्द सुचविले, हे प्रभो, आमच्या राष्ट्राला आशिर्वाद देह्ल उत्स्फूर्तपणे ते त्या दिवशी मान्य करण्यात आले. या वाक्यावर दुस–या दिवशी पुन्हा विचार करण्यात आला. धर्मोपदेशकांव्यतिरिक्त इतर अनेकांनी "राष्ट्रह्ल या शब्दावर आक्षेप घेतले, त्यांच्या मते या शब्दामुळे संपूर्ण राष्ट्राचे ऐक्य प्रत्यक्षात नसतांना स्पष्टपणे सुचित होते. त्यामुळे तो शब्द गाळण्यात आला आणि "हे प्रभो, या संयुक्त राज्यांना आशिर्वाद देह्ल या शब्दांचा स्वीकार करण्यात आला. ही घटना घडली तयावेळी अमेरिकन लोकांमध्ये एकत्वाची भावना इतकी कमी होती की, आपण इक राष्ट्र आहोत असे अमेरिकन लोकांना वाटत नव्हते.जर अमेरिकेच्या लोकांमध्ये आपण राष्ट्र आहोत ही भावना निर्माण होऊ शकली नाही तर भारतियांनी आपण राष्ट्र आहोत असे समजणे किती कठीण आहे हे कळून येईल. मला ते दिवस आठवतात, जेंव्हा राजकारणाने प्रेरित लोकांना १भारताचे लोक १ या शब्दाची चीड येत असे.'भारतीय राष्ट्र" म्हणणे ते पसंत करीत असत. मी या मताचा आहे की, आपण एक राष्ट्र आहोत यावर विश्वास ठेवणे म्हणजे जे अस्तित्वात नाही ते अस्तित्वात आहे असा समज बाळगण्यासारखे होईल. हजारो जातींमध्ये विभागलेल्या लोकांचे एक राष्ट्र कसे बनू शकेल ? सामाजिक आणि मानसिकदृष्ट्या अजूनही आम्ही एक राष्ट्र नाही याची आम्हाला जेवढ्या लवकर जाणीव होईल तेवढे ते आमच्या हिताचे ठरेल, त्यानंतरच एक राष्ट्र होण्याच्या गरजेचे महत्त्व आम्हाला कळेल आणि आमच्या उद्दीष्टपूर्तीसाठी कोणत्या मार्गाचा आणि उपायांचा अवलंब करावा याचा आम्ही गांभीर्याने विचार करू शकू. या ध्येयाप्रत पोहोचणे अतिशय कठीण आहे. अमेरिकेतील लोकांना जेवढे कठीण होते त्याहीपेक्षा कितीतरी पटीने कठीण आहे. अमेरिकेत जातींची समस्या नाही. भारतात जाती आहेत. जाती या राष्ट्रविरोधी आहेत. पहिली गोष्ट, त्या समाजजीवनात विभागणी करतात. त्या राष्ट्रविरोधी आहेत कारण त्या जाती–जातींमध्ये मत्सर व तिरस्काराची भावना निर्माण करतात. आम्हाला वास्तवात जर राष्ट्र व्हायचे असेल तर या सर्व अडथळ्यांवर आम्ही मात केलीच पाहिजे. राष्ट्र निर्माण झाल्या नंतरच बंधुत्व वास्तवात येईल. बंधुत्वाशिवाय असलेली समता आणि स्वातंत्र्य म्हणजे रंगाच्या वरवरच्या थरासारखा केवळ बाह्य देखावा असेल. आपल्यासमोर असलेल्या अवघड, जिकिरीच्या कामाबद्दल माझ्या या प्रतिक्रिया आहेत. काहींना त्या कदाचित फार आनंददायी वाटणार नाहीत.

पण या देशात राजकीय सत्ता ही मूठभर लोकांची मक्तेदारी राहीली आहे आणि बहुतांश लोक केवळ ओझे वाहणारे प्राणीच नव्हे तर भक्ष्यस्थानी असलेले प्राणी झाले आहेत हे कोणालाही नाकारता येणार नाही. या मक्तेदारीने त्यांना केवळ विकासाच्या संधीपासूनच वंचित ठेवले आहे असे नव्हे तर मानवी जीवनाचे महत्त्वही कळणार नाही इतका त्यांचा -हास केला आहे. हे पददलित वर्ग त्यांच्यावर लादलेल्या हुकूमतींना कंटाळले आहेत. आता ते स्वत:च राज्य चालवण्यासाठी आतूर झाले आहेत. पददलित समाजातील लोकांमध्ये निर्माण झालेल्या या तीव्र आकांक्षा वर्गसंघर्ष आणि वर्गयुद्ध होण्याइतपत वाढू देता कामा नये. त्याचा परिणाम घर दुभंगण्यात होईल. तो निश्चितपणे विनाशकारी दिवस असेल. अब्राहम लिंकन यांनी समर्पकरित्या म्हटल्याप्रमाणे, दुभंगलेले घर अधिक काळपर्यंत टिकू शकत नाही. त्यांच्या आकांक्षांच्या पूर्तीसाठी जेवढ्या लवकर त्यांना संधी उपलब्ध करून देता येईल तेवढे ते काहींच्या हिताचे, देशाच्या हिताचे, त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी आणि त्यांच्या लोकशाही रचना टिकून राहण्यासाठी अधिक उपयुक्त ठरणार आहे. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात समता आणि बंधुत्व प्रस्थापित करण्यानेच हे शक्य होणार आहे. त्यामुळेच त्यांच्यावर मी इतका भर दिला आहे.

मी सभागृहाला अधिक थकवू इच्छित नाही. स्वातंत्र्य ही आनंदाची बाब आहे याबद्दल शंका नाही. परंतु, या स्वातंत्र्याने आपल्यावर फार मोठ्या जबाबदा-या टाकलेल्या आहेत याचा आपण विसर पडू देता कामा नये. या स्वातंत्र्यामुळे कोणत्याही वाईट गोष्टीसाठी आपल्याला आता इंग्रजांवर दोषारोपण करता येणार नाही. यापुढे जर काही वाईट घडले तर त्यासाठी आपल्याशिवाय इतर कुणालाही दोषी धरता येणार नाही. "अनुचित घटना घडण्याचा मोठा धोका आहे. काळ वेगाने बदलतो आहे. आपले लोकसुद्धा नवनवीन विचारप्रणालींनी प्रभावित होत आहेत. लोकांच्या राज्याचा आता त्यांना कंटाळा येऊ लागला आहे. आता त्यांना लोकांसाठी राज्य हवे आहे. त्यामुळे राज्य लोकांचे व लोकांनी निवडलेले आहे किंवा नाही याची चिंता ते करणार नाहीत. ज्या संविधानात आपण लोकांचे, लोकांकरिता, लोकांनी निवडलेले शासन या तत्वाचे जतन केले आहे ते संविधान जर आपल्याला सुरक्षित ठेवायचे असेल तर आपल्या मार्गात कोणते अडथळे येणार आहेत ते आपण ओळखले पाहिजेत की जेणेकरून लोकांनी निवडून दिलेल्या सरकारच्या तुलनेत लोकांसाठी असलेल्या सरकारला लोक प्राधान्य देण्याकडे वळतील. हे अडथळे दूर करण्यासाठी पुढाकार घेण्यात आपण दुर्बल ठरता कामा नये. देशाची सेवा करण्याचा हाच एकमेव मार्ग आहे. दुसरा अधिक चांगला मार्ग मला माहित नाही.

संकलक : **सम्राट सरोदे**
बी.एस्सी. द्वितीय वर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधान सभेला संभोधित करतांना असे म्हटले की, लोकांणी कायद्याचे पालन करण्याचे आणि घटनेचा आदर केला पाहिजे. तसेच राजकीय लोकशाही बरोबर समाजिक आणि अर्थिक लोकशाही असणे अवश्यक आहे. देशात ऐक्य आणि समता प्रस्थापित करण्याचे महत्व सांगितले, भारताच्या उज्वल भविष्यासाठी एक मजबूत आणि न्यायपूर्ण समाजाची कल्पला व्यक्त केली.

समृध्द भारतासाठी संविधान संस्कृतीची अपरिहार्यता

भारतीय संविधानावर भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव आहे. संविधानाची मूळ प्रत आपल्या प्राचीन संस्कृतीची ओळख करून देणारी आहे. ऋषिमुनी आणि संत ह्यांच्या चिंतनातून संस्कृती प्रवाहित झाली आहे. भारतीय समाजाला एकत्रित बांधणारा भक्तिमार्ग संतसाहित्यातून प्रकट होते. तोच मार्ग भारतीय संविधानात प्रवाहित होऊन भारतीय समाज एकात्म राखण्याची योजना घटनाकारांनी केली आहे.

ब्रिटिशांच्या पारतंत्र्यातून भारताला स्वातंत्र्य मिळाले ते वर्ष १९४७ आहे आणि सध्या भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सवी कालखंड आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राज्यकारभाराचा आराखडा तयार केला गेला. त्या नियमावलीला भारतीय राज्यघटना अथवा भारतीय संविधान म्हणतात. जगभरातील अनेक देशांच्या राज्यघटनांतील उपयुक्त नियमांचा अभ्यास करून ते नियम आपण स्वीकारले आहेत. जगातील सर्वांत मोठी आणि प्रदीर्घ लिखित राज्यघटना म्हणून भारतीय संविधानाची गणना केली जाते.

स्वतंत्र भारताची सार्वभौम जगप्रसिध्द अशी राज्यघटना लिहून त्या घटनेचे भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिल्पकार ठरले असून घटनेने आपणास सर्व प्रकारची ताकत दिली आहे. या घटनेच्या आधारे भारत देश कसा चालविला तोच याचे दर्शन घडते आणि म्हणून संपूर्ण देशाला मार्गदर्शन करणारी, नियंत्रित करणारी, संपूर्ण देशात विकास घडवून आणणारी देशातील माणसांना माणुसकीचे, मान सन्मानाचे आणि नैतिकतेचे दर्शन घडविणारी राज्यघटना संपूर्ण जगाला आदर्शवत अशी ठरणारी, देशातील सर्व जाती, धर्म,पंथ, लिंग भेद इत्यादीपासून संरक्षण देणारी राज्यघटना बाबासाहेबांच्या हातून लिहिली गेली आहे.

भारतीय राज्यघटनेमुळे भारतातील सर्व नागरिकांचे जीवन उजळून निघाले आहे, निघत आहे.घटनात्मक सर्व अधिकार संविधानामुळे आज सर्वांना मिळाले आहेत. भारतीय संविधान हे सर्व खाजगी, सार्वजनिक व मित्रक्षेत्राला मार्गदर्शन व प्रोत्साहन देणारे आहे. मुलभूत अधिकार, समानता, अनुसूचित जाती-जमाती, जनजाती, धार्मिक, अल्पसंख्याक, आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी उपाययोजना करणारे संविधान आहे.

शिक्षण, आरोग्य, संरक्षण, व्यवसाय, कंपनी, विद्यापीठ, न्यायालये, संसद, संघटना इत्यादी ठिकाणी संविधानाची मार्गदर्शक तत्त्वे व त्यातील तरतुदीनुसार नियोजन, संघटन, नियंत्रण, संदेशवहन, प्रशासन निर्माण करणारे आपले संविधान आहे. संविधानामुळे भारतीय राज्यव्यवस्थेला सुदृढ, सक्षम, समर्थ, बनवून प्रचंड ऊर्जा व शक्ती लाभली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रचंड मेहनत घेऊन रात्रंदिवस काम करून एक उत्तम, आदर्श---ग्रंथ ते स्वत: आजारी असताना देखील २ वर्षे ११ महिने व अठरा दिवस सातत्याने समतोल विचारांची कल्याणकारी संविधान देशाला अर्पण केली आहे.

भारताचा वैधानिक, औद्योगिक, शैक्षणिक व आरोग्यविषयक संस्कार, संस्कृती व मूल्यविषयक असा सर्वांगीण विकास गतीमानतेने होणे, भारत सर्वार्थाने भारतातील कुपोषण, दारिद्र्य, शोषण विषमता नाहीशी होणे, रोजगार निर्मिती करणे, जगातील विकसनशील देश बनविण्याकडे घटनात्मक तरतुदींचा विचार करून

आणि लोकशाही प्रजासत्ताक घोषित करते, तेथील नागरिकांना न्याय, समानता आणि स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाला चालना देण्यासाठी प्रयत्नांची हमी देते. १९५० मूळ संविधान हेलियमने नवी दिल्लीतील संसद भवनात जतन केले आहे. आणीबाणीच्या काळात १९७६ मध्ये ४२ व्या घटनादुरूस्ती कायद्याव्दारे धर्मनिरपेक्ष आणि समाजवादी हे शब्द प्रस्तावनामध्ये जोडले गेले.

नाव : बोदलवार शितल सुभाष
बी.ए. व्दितीय वर्ष

संविधान संस्कृती म्हणजेच लोकशाही

भारतीय राज्यघटना किंवा संविधान हा एखादा देश किंवा राष्ट्र चालविण्यासाठी आखून दिलेले मूळ आदर्श नियमाचा संच आहे. हे नियम एकत्रितपणे राष्ट्राचे अस्तित्व ठरवतात जर हे नियम एक अथवा अनेक पुस्तके किंवा कायदेशीर कलमांमध्ये लिहिले गेले आहे. म्हणून त्याला लिखित संविधान किंवा राज्यघटना असे देखील म्हणतात.

भारतीय राज्यघटना हा एक लिखीत दस्तऐवज आहे जो भारताच्या राज्यकारभाराची हक्काची व्याख्या करतो. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान सभेने स्वीकारले आणि २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आले. त्यादिवशी भारत हे एक प्रजासत्ताक राष्ट्र म्हणून स्थापन झाले. ज्या राज्यघटनेने नागरिकांना मुलभूत अधिकार दिले आहेत, जसे की समानतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणातून संरक्षण, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क, घटनात्मक उपायाचा हक्क भारतीय राज्यघटना भारताला एक संसदीय लोकशाही राज्य म्हणून स्थापित आहे. जिथे राष्ट्रपती, पंतप्रधान आणि संसद यासारख्या प्रमुख संस्था आहेत. राज्यघटनेत ४४८ कलमे आहेत. भारतीय राज्यघटना ही जगात सर्वात मोठी राज्यघटना आहे.

संविधानवाद

संविधानवाद म्हणजे शासनाचे अधिकार मर्यादित असणे, शासनावरील मर्यादा संविधानात नमूद केलेल्या आहेत किंवा त्या परंपरेने चालत आलेल्या आहेत.

संविधानवादाची सुरुवात सतराव्या शतकातील ऑन लॉक या ब्रिटिश विचारवंताच्या सामाजिक कराराच्या सिध्दान्तातून झालेली आढळते.

लोकशाही शासनाचे महत्त्वाचे प्रकार

लोकशाही ही अशी व्यवस्था आहे ज्यात लोक आपले राज्यकर्ते निवडतात परंतु लोकशाहीमध्ये एकाच प्रकारची शासनव्यवस्था नसते, यातील दोन प्रमुख प्रकार म्हणजे संसदीय पध्दत व अध्यक्षीय पध्दत, भारत आणि युनायटेड किंग्डममध्ये संसदीय पध्दत आहे, तर अमेरिकेमध्ये अध्यक्षीय पध्दत आहे. या दोन्ही प्रकारांत कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांतील परस्परसंबंध भिन्न असतात. कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांतील परस्परसंबंधावरून हे दोन प्रकार पडतात.

प्रतिनिधित्वाच्या पध्दती

प्रत्येक लोकशाही देशामध्ये देशाचा कारभार चालवणाऱ्या प्रतिनिधी निवडीच्या वेगवेगळ्या पध्दती असतात या पध्दतींना प्रतिनिधीच्या पध्दती म्हणतात.

A) निवडणूक :– लोकांना त्यांचे प्रतिनिधी ठरवण्याचा अधिकार असतो. निवडणुकीच्या माध्यमातून लोक प्रतिनिधी सभेमध्ये आपले प्रतिनिधी कोण असावेत हे ठरवतात. कारण या प्रतिनिधी सभाकडे निर्णय घेण्याचा सर्वोच्च अधिकार असतो. मात्र निवडणुकीची एकच पध्दत नसून त्याच्या अनेक पध्दती आहेत.

B) नेमणूक :- या पध्दतीत वेगवेगळ्या पदाकरिता प्रतिनिधींची निवड, नियुक्ती अथवा नेमणूक केली जाते. या पध्दतीने विविध शासकीय अधिकारी व इतर शासकीय अस्थापनामधील सदस्य कोण असावेत हे ठरवले जाते.

C) बिगरशासकीय :- या पध्दतीत नागरी समाज लोकांचे प्रतिनिधित्व करण्याचा प्रयत्न करतो. हे प्रतिनिधित्व विविध हितसंबंधी गट व दबाव गटाच्या माध्यमातून केली जाते.

मतदानाचा हक्क :

लोकशाहीत प्रौढ मताधिकार दिलेला असतो. म्हणजेच प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला मताधिकार दिलेला असतो, हा अधिकार लिंग, वंश, आर्थिक वा समाजिक दर्जा हा भेदभाव न करता दिला जातो. म्हणूनच प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला त्यांचे प्रतिनिधी कोण असावेत हे ठरवण्याचे स्वातंत्र्य मिळते, प्रत्येक देशात मतदाराचे किमान वय वेगवेगळे असते. भारतात १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या नागरिकाला मतदानाचा हक्क प्राप्त होतो. (६१ वी घटनादुरुस्ती मतदारांचे वय २१ वरून १८ करण्यात आले.)

महिलांना मतदानाचा हक्क किंवा अधिकार मिळवण्यासाठी खूप संघर्ष करावा लागला. २० व्या शतकाच्या मध्यात बहुतांश देशात महिलांना हा अधिकार प्राप्त झालेला होता. भारतात मात्र १९५० पासून महिला व पुरुष यांना समान मताधिकार देण्यात आला.

महिलांना मतदानाचा अधिकार कधी मिळाला ?

अमेरिका	: १९२०
युनायटेड किंग्डम	: १९२८
फ्रांन्स	: १९४५
जपान	: १९४५
इस्त्राएल	: १९४८
भारत	: १९५०
स्वित्झर्लंड	: १९७१

नाव : कदम शिवकन्या गणपत
बी.ए. प्रथम

"हरवलेले हक्क कधीच कपटींच्या सद्सदविवेकबुद्धीला साद घालून मिळत नाहीत ते फक्त सतत संघर्षातूनच परत मिळतात. बकऱ्या बलिदानासाठी वापरल्या जातात, सिंह नाही...!"

भारतीय संविधानाचे वेगळेपण

भारतीय संविधानावर भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव आहे. संविधानावर भारतीय संस्कृतीमुळे काही नवीन गोष्टी घडून आल्या. संविधानाची मूळ प्रत आपल्या प्राचीन संस्कृतीची ओळख करून देणारी आहे. ऋषिमुणी आणि संत ह्यांच्या चिंतनातून संस्कृती प्रवाहित झाली आहे. भारतीय समाजाला एकत्र बांधणारा भक्तिमार्ग संतसाहित्यातून प्रकट होतो. तोच मार्ग भारतीय संविधानात प्रवाहित होऊन भारतीय समाज एकात्म राखण्याची योजना घटनाकारांनी केली आहे.

ब्रिटिशांच्या पारतंत्र्यातून भारताला स्वातंत्र्य मिळाले ते वर्ष १९४७ आहे आणि सध्या भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सवी कालखंड आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राज्यकारभाराचा आराखडा तयार केला गेला त्या नियमावलीला भारतीय राज्यघटना अथा भारतीय संविधान म्हणतात. अनेक देशांच्या राज्यघटनांतील उपयुक्त नियमांचा अभ्यास करून ते नियम आपण स्वीकारले आहेत. जगातील सर्वात मोठी आणि प्रदीर्घ लिखित राज्यघटना म्हणून भारतीय संविधानाची गणना केली जाते.

देश म्हणजे भौगोलिक सीमा, राज्य म्हणजे शासन रचना आणि राष्ट्र म्हणजे संस्कृती. म्हणून भारतीय संविधानावर भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव आहे, तो असलाच पाहिजे.

भारतीय संविधानाची मूळ प्रत आपल्या प्राचीन संस्कृतीची ओळख करून देणारी आहे. संविधानाची उद्देशिका, नागरिकांचे मूलभूत अधिकार अशा विविध भागात सुसंगत सचित्र आणि श्लोकांची शृंखला जोडलेली आहे. धर्म ह्या शब्दाची परिभाषा मानवाच्या कर्तव्याशी जोडली असल्याने संकल्पना स्पष्ट केली होती. मानवी अधिकार तसेच राज्यांचे कर्तव्य ऊहापोह संविधानात दिसून येतो.

भारताचे संविधान अन्य नावे : भारताची राज्यघटना, भारताची घटना, हा भारताचा सर्वोच्च कायदा आहे. हा दस्तऐवज मूलभूत राजकीय संहिता, संरचना, कार्यपध्दती अधिकार आणि सरकारी संस्थांची कर्तव्ये आणि मूलभूत अधिकार मार्गदर्शक तत्त्वे आणि नागरिकांची कर्तव्ये निर्धारित करणारी चौकट मांडतो हे जगातील सर्वात मोठे लिखित राष्ट्रीय संविधान आहे.

आपल्या घटनेने भारतीय नागरिकाला एकेरी नागरिकत्व दिले आहे व प्रत्येकाला एका मताचा अधिकार दिला आहे.

संविधान भारताला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही प्रजासत्ताक घोषित करते. नागरिकांना न्याय, समानता आणि स्वातंत्र्याची हमी देते आणि बंधुत्वाला प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न करते.

भारतीय समाजजीवनाला एकसंघ आणि समान पातळीवर जगणे आणि जगविण्याची जी मूल्ये संविधान संस्थेने सर्वांमुळे स्थापित केली आहेत. त्या मूल्यांची रुजवण, संवर्धन करणे त्याप्रमाणे सर्व भारतीयांनी वागणे ती मूल्ये आचरणात आणावे म्हणजे संविधान संस्कृती होय.

नाव : **कदम श्रध्दा मारोती**
बी.ए. व्दितीय वर्ष

भारतीय संविधान आणि वास्तव परिस्थिती

प्रस्तावना: भारतीय संविधान हे आपल्या देशाचं सर्वोच्च कायदाशास्त्र आहे. २६ जानेवारी १९५० रोजी हे संविधान लागू झालं आणि भारत एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक बनला. बाबासाहेब डॉ. भीमराव आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली तयार झालेलं हे संविधान फक्त कायद्याचंच नव्हे, तर सामाजिक न्यायाचं, समानतेचं आणि स्वातंत्र्याचं भक्कम अधिष्ठान आहे. परंतु आजच्या परिस्थितीत संविधानातील तत्त्वांना कितपत न्याय दिला जातो आहे, हे पाहणं अत्यंत आवश्यक आहे.

संविधानाचे मूलभूत तत्त्व: भारतीय संविधानाचे प्रत्येक नगारिकाला मूलभूत अधिकार दिले आहेत– जसं की व्यक्तिस्वातंत्र्य, समतेचा अधिकार धार्मिक स्वातंत्र्य, शिक्षण व शोषणविरहित समाजाचं वचन. या अधिकारांबरोबरच मूलभूत कर्तव्यांचीही अधिसूचना दिली आहे, जिचं पालन करणं प्रत्येक नागरिकाचं कर्तव्य आहे.

आजची वास्तव परिस्थिती : आजच्या काळात संविधानाने तत्त्व जपले जात आहेत का ? या प्रश्नाचं उत्तर थोडं संमिश्र आहे. १. लोकशाहीचा प्रश्न :- निवडणुका दरवेळी घेतल्या जातात, पण मतदारांमध्ये जनजागृती, मत विक्री, धर्म किंवा जातीय राजकारण यामुळे खरा लोकाशाहीचा अर्थ खुंटतो आहे. अनेकदा सत्ताधारी पक्षांकडून संविधानिक संस्थावर दबाव टाकण्याचे आरोप होतात. २. समानता आणि सामाजिक न्याय : अजूनही जातीवर आधारित विषमता, लिंगभेद, आर्थिक समामनता दिसून येते. अनूसुचित जाती, जमाती आणि इतर मागासवर्गीय समाज अजूनही अनेकदा न्यायापासून दूर असतो. आरक्षणासंबंधी मतमतांतरे निर्माण होत आहेत. ३. माध्यमांचे स्वातंत्र्य : संविधान अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचं वचन आहे, पण आज माध्यमांवर राजकीय हस्तक्षेप, धमक्या किंवा सेन्सॉरशिपचे प्रकार दिसतात. ४. धर्मनिरपेक्षतेवर प्रश्नचिन्ह : धर्माच्या आधारावर समाजात फूट पाडणाऱ्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे. धार्मिक ध्रुवीकरण आणि व्देशाचे राजकारण संविधानाच्या धर्मनिरपेक्ष तत्त्वाला आव्हान देत आहे. ५. न्यायव्यवस्थेचा प्रश्न : भारतीय न्यायव्यवस्था स्वतंत्र असली तरी तिच्या निर्णय प्रक्रियेमध्ये विलंब, भ्रष्टाचार किंवा दबावाचे आरोप लावले जातात. सर्वसामान्य माणसाला न्याय मिळवणं कठीण होतं. ६. नवीन पिढीची भूमिका : आजच्या तरुण पिढीपुढे संविधानाचं महत्त्व समजून घेणं आणि त्याचं रक्षण करणं ही महत्त्वाची जबाबदारी आहे. लोकशाही, समानता आणि न्याय यांसाठी जनजागृती, सक्रीय सहभाग आणि उत्तरदायित्व आवश्यक आहे. ७. निष्कर्ष : भारतीय संविधान हे एक अत्यंत प्रगतशील आणि व्यापक दस्तऐवज आहे. मात्र, केवळ त्याचं अस्तित्व पुरेसं नाही. त्याची अंमलबाजावणी, आदर आणि संवर्धन यासाठी सर्वच घटकांनी एकत्रित प्रयत्न करणं आवश्यक आहे. संविधान हे केवळ कागदावरच न राहता ते जीवनमूल्यांमध्ये उतरवणं हीच खरी देशसेवा आहे.

नाव : **मनिषा पोले**
बी.ए. तृतीय वर्ष.

संविधान संस्कृती आणि नैतिकता

संविधान हे कोणत्याही देशाच्या अस्तित्वाचे, शासनाचे आणि त्याच्या नागरिकांच्या हक्कांचे दस्तऐवज असते. भारताच्या संविधानाच्या बाबतीत ही गोष्ट विशेष महत्त्वाची आहे कारण भारतीय संविधान न केवळ कायद्याचे संचालक आहे, तर ते आपल्या समाजाच्या संस्कृतीचा आणि मूल्यांचा दर्पण देखील आहे. संविधान संस्कृती ही आपल्या न्याय, समानता, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाहीच्या मूल्यांवर आधारित आहे. भारताचे संविधान २६ जानेवारी १९५० रोजी लागू झाले. हे संविधान आपल्या ऐतिहासिक वारसाचा भाग आहे, जो स्वातंत्र्यलढ्यातील संघर्षांवर आधारित आहे. भारताने विविधता आणि एकतेच्या सिद्धांतावर आपले संविधान आकारले आहे. भारतीय समाजात विविध धर्म, संस्कृती, भाषा आणि जात असले तरी, संविधानाने सर्व नागरिकांना समान अधिकार दिले आहेत. संविधान संस्कृती एक दीर्घकालिन प्रक्रिया आहे. संविधानाच्या लागू होण्याच्या काही वर्षांनंतर त्याची भावना आणि तत्त्वे जनमानसात रुजली आणि समाजातील प्रत्येक स्तरावर विचारले जाऊ लागले. न्यायालयांनी अनेक वेळा संविधानाच्या तत्त्वांचा वापर करून महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले आहेत, जे संविधान संस्कृतीला एक ठराविक दिशा देतात.

४. संविधानाच्या संरक्षणाचे महत्त्व: संविधान संस्कृती ही समाजाच्या न्याय आणि समानतेच्या मूल्यांचे जतन करणारी आहे. संविधानाच्या तत्त्वांची काळजी घेणे आणि त्याचे पालन करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे. या संस्कृतीचा एक भाग म्हणजे संविधानाच्या संकल्पना आणि तत्त्वांचे पालन करण्यासाठी संविधानाच्याबाबतीत जागरूकता निर्माण करणे. प्रत्येक नागरिकाने संविधानाच्या अधिकारांची आणि कर्तव्यांची जाणीव ठेवली पाहिजे.

५. संविधान संस्कृतीचा साक्षात्कार: संविधान संस्कृतीचा साक्षात्कार आपल्या प्रत्यक्ष जीवनात होतो. शिक्षण, कामकाजी पर्यावरण, सार्वजनिक धोरणे, कायद्याचा अंमल, आणि सरकारी कार्यवाही या सर्व ठिकाणी संविधानाची तत्त्वे आणि मूल्ये दाखवली जातात. संविधान संस्कृतीला एक मानवी मूल्य म्हणून स्वीकारणे महत्त्वाचे आहे, कारण ते केवळ कायद्याच्या दृष्टीने नाही तर समाजाच्या नैतिकतेच्यादृष्टीने देखील महत्त्वाचे आहे.

६. निष्कर्ष: संविधान संस्कृती ही आपल्या देशाची अस्मिता आहे. ती केवळ संविधानाच्या पोकळ तत्त्वांची नाही, तर एक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक जबाबदारी आहे. प्रत्येक नागरिकाने संविधानाच्या तत्त्वांची पूर्णत: माहिती घेतली पाहिजे आणि त्याची पंढरी म्हणून त्याचे पालन केले पाहिजे. संविधान संस्कृतीला प्रोत्साहन देणे म्हणजे देशाच्या अस्मितेला, एकतेला आणि न्यायालंकाराला प्रगल्भ बनवणे होय.

आशा आणि अपेक्षा: संविधान संस्कृतीचा प्रचार आणि प्रसार सर्व स्तरांवर करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून प्रत्येक नागरिक संविधानाचे पालन करत समाजात न्याय आणि समानता स्थापन करण्यासाठी योगदान देईल.

नाव : **कु. निकिता राऊत**
एम. ए. प्रथम वर्ष

संविधान संस्कृतीची मूल्ये

भारतीय संविधानाचा उद्देश फक्त कायदे कानून आणि शासनव्यवस्थेची स्थापना करणे नव्हे, तर त्याने समाजातील प्रत्येक नागरिकाला समान अधिकार आणि संधी प्रदान करण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. भारतीय संविधानात जी मूलभूत मूल्ये रुजवली आहेत, त्या मूल्यांनी भारतीय समाजात एक न्यायपूर्ण, समतावादी आणि प्रगल्भ समाज निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेला दिशा दिली आहे. या लेखात, आपण संविधानाने रुजवलेली काही प्रमुख मूल्ये पाहणार आहोत.

१. **लोकशाही** : लोकशाही हे संविधानातील एक अत्यंत महत्त्वाचे मूल्य आहे. भारतीय संविधानाने भारताला एक प्रजासत्ताक (Republic) राष्ट्र म्हणून मान्यता दिली आहे, जिथे शासनाची निवड जनतेच्या हक्कावर आधारित आहे. लोकशाहीचा आधार म्हणजे प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार मिळणे आणि सरकारने जनतेच्या इच्छेचे पालन करणे. संविधानाच्या या तत्त्वामुळे भारतातील प्रत्येक नागरिकाला आपले मत व्यक्त करण्याची संधी मिळाली आहे, आणि हे लोकशाहीचे पंढरपूर आहे.

२. **समानता:** समानतेचा मूलतत्त्व भारतीय संविधानाचा एक महत्त्वाचे भाग आहे. भारतीय संविधान प्रत्येक नागरिकाला समानतेचा हक्क प्रदान करतो, म्हणजेच धर्म, जात, लिंग, वय, स्थान, आर्थिक स्थिती किंवा इतर कोणत्याही आधारावर भेदभाव करणे गैरकायदेशीर आहे. **आर्टिकल १४** च्या माध्यमातून, संविधान प्रत्येक व्यक्तीस कायद्यात समान संधी आणि न्यायाची ग्वाही देतो. विशेषत: अस्पृश्यता, जातीभेद आणि महिलांविरुद्धच्या भेदभावाच्या विरोधात या तत्त्वाने समाजाला एक सकारात्मक दिशा दिली.

३. **धर्मनिरपेक्षता:** भारतीय संविधानाने धर्मनिरपेक्षता या तत्त्वाचा अवलंब केला आहे, ज्यामुळे भारतात विविध धर्मांचे लोक एकत्रितपणे राहू शकतात. संविधानाच्या आर्टिकल २५ ते २८ नुसार, प्रत्येक व्यक्तीस आपापल्या धर्माचे पालन करण्याचा पूर्ण हक्क आहे. हे तत्त्व समाजातील धार्मिक एकता आणि अखंडतेला बल देणारे आहे. धर्मनिरपेक्षतेमुळे, कोणत्याही धर्माच्या लोकांवर अन्याय होणार नाही, आणि त्यांना समान हक्क मिळतील.

४. **स्वातंत्र्य** : स्वातंत्र्य हा देखील भारतीय संविधानात रुजवलेले एक महत्त्वाचे मूल्य आहे. संविधान प्रत्येक नागरिकाला काही मूलभूत अधिकार प्रदान करतो ज्यात **वक्तव्याची स्वातंत्र्य**, **सभेची स्वातंत्र्य**, **प्रेसची स्वातंत्र्य**, **धार्मिक स्वातंत्र्य** इत्यादींचा समावेश आहे. यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला स्वत:च्या विचारांना मांडण्याची आणि स्वत:ची जीवनशैली निवडण्याची स्वतंत्रता मिळते.

५. **न्याय आणि बंधुत्व:** संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला न्यायाच्या आणि समानतेच्या संधी प्रदान केल्या आहेत. न्याय हा समाजातील प्रत्येक वर्गासाठी आवश्यक आहे, विशेषत: वंचित आणि मागासलेले वर्ग. संविधानाने, **आर्टिकल** १७ अंतर्गत अस्पृश्यतेला समाप्त केले आणि जातीव्यवस्था विरोधात ठाम भूमिका घेतली. त्याचप्रमाणे, संविधानाने भारतीय समाजाच्या

विविधतेचा आदर केला आणि त्यात बंधुत्वाचा संदेश दिला.

६. मानवाधिकारांचे संरक्षण : भारतीय संविधान मानवी हक्कांच्या बाबतीत अत्यंत जागरूक आहे. **मूलभूत अधिकार** (Fundamental Rights) आणि **मूलभूत कर्तव्ये** (Fundamental Duties) यांच्या माध्यमातून, संविधानाने नागरिकांना विविध हक्क दिले आहेत. विशेषत: **आर्टिकल २१** अंतर्गत जीवनाचा हक्क हा सर्वात महत्त्वाचा आहे. प्रत्येक व्यक्तीला आपले जीवन जगण्याचा आणि स्वत:च्या आत्मसन्मानाची ग्वाही दिली आहे.

७. सामाजिक न्याय : संविधानाने सामाजिक न्यायाचा आदर्श जपला आहे. **आर्टिकल १५** आणि **आर्टिकल १७** अंतर्गत संविधानाने जाती, धर्म, लिंग आणि वर्गाच्या आधारावर भेदभाव रोखण्याचे ठरवले आहे. तसेच, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीसाठी विशेष आरक्षणाची व्यवस्था केली आहे, जेणेकरून त्यांना शिक्षण, नोकरी, आणि सामाजिक प्रतिष्ठेत समान संधी मिळवता येईल.

८. आध्यात्मिक आणि बौद्धिक मुक्तता : संविधानाने व्यक्तीला विचार करण्याच्या स्वातंत्र्याचा अधिकार दिला आहे. प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या मतांना, विचारांना, आणि विश्वासांना मुक्तपणे व्यक्त करण्याचा हक्क आहे. यामुळे, भारतीय समाजात वैचारिक आणि बौद्धिक विविधता जपली जाते आणि त्या वैचारिक चळवळीला समाजात प्रगल्भतेची दिशा मिळते.

निष्कर्ष :

भारतीय संविधानाने रुजवलेली मूल्ये केवळ कायद्याची रूपरेषा नाहीत, तर त्या प्रत्येक नागरिकाच्या जीवनातील मूलभूत आधार आहेत. संविधानाने लोकशाही, समानता, धर्मनिरपेक्षता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि मानवाधिकारांचा महत्त्वपूर्ण संदेश दिला आहे. या मूल्यांचे पालन करण्याने भारतातील समाज अधिक न्यायपूर्ण, समतावादी आणि आदर्श बनू शकतो. त्यामुळे संविधानाची गरज आणि त्याचे महत्त्व प्रत्येक नागरिकाने ओळखले पाहिजे आणि संविधानाच्या मूल्यांचा आदर करून त्या मूल्यांची रुजवणूक केली पाहिजे.

नाव : **तनुजा करवंदे**
एम. ए. प्रथम (मराठी)

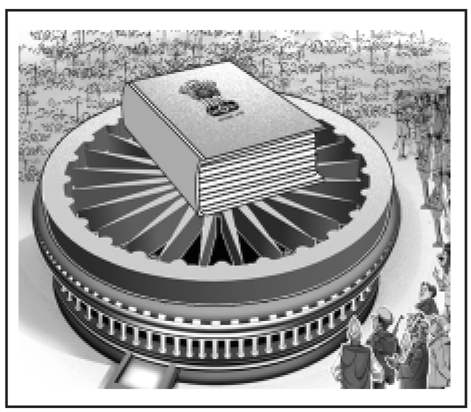

९५ वी घटनादुरुस्ती

भारतीय संविधानाची ९५ वी घटनादुरुस्ती, अधिकृतपणे संविधान (९५वीदुरुस्ती) कायदा, २००९ म्हणून ओळखला जातो, यादुरुस्तीने अनुसूचितजाती आणि अनुसूचितजमातींसाठी जागांच्या आरक्षणाचा कालावधी वाढवला. तसेच लोकसभेतील आणि राज्यविधानसभांमधील अँग्लो-इंडियन्सचे प्रतिनिधित्व आणखा दहावर्षांसाठी, म्हणजे २६ जानेवारी २०२० पर्यंत वाढवले.

राज्यघटनेच्या कलम ३३४ नुसार १९६० मध्ये निवडून आलेल्या जागांचे आरक्षण बंद करणे आवश्यक होते, परंतु ८ व्यादुरुस्तीद्वारे ते १९७०पर्यंत वाढविण्यात आले. आरक्षणाचा कालावधी अनुक्रमे २३ व्या, ४५ व्या, ६२ व्या आणि ७९ व्या दुरुस्तीद्वारे १९८०, १९९०, २००० आणि २०१० पर्यंत वाढवण्यात आला. ड १.९५ व्याघटनादुरुस्तीने आरक्षणाचा कालावधी २०२०पर्यंत वाढवला. १०४ व्यादुरुस्तीद्वारे आरक्षणाचा कालावधीपुढे २०३० पर्यंत वाढवण्यात आला.

वैधानिक इतिहास : संविधान (९५वीदुरुस्ती) कायदा, २००९ चेविधेयक ३० जुलै २००९ रोजी राज्यसभेत संविधान (एकशेनववीसुधारणा) विधेयक, २००९ (२००९ चे विधेयक क्रमांक) म्हणून सादर करण्यात आले. हे तत्कालीन कायदा व न्यायमंत्री एम. वीरप्पा मोईली यांनी मांडले होते. यामध्ये अनुसूचितजाती आणि अनुसूचितजमातींसाठी जागांचे आरक्षण आणि लोकसभा आणि राज्यांच्या विधानसभांत अँग्लो-इंडियन समुदायाचे विशेषप्रतिनिधित्व यासंबंधीच्या घटनेच्या कलम ३३४ मध्ये सुधारणाकरण्याची मागणी केली होती. अनुसूचितजाती आणि अनुसूचितजमातींसाठी जागांचे आरक्षण आणि लोकांच्या सभागृहात आणि विधानसभेत नामनिर्देशन करून अँग्लो-इंडियन समुदायाचे प्रतिनिधित्व करण्यासंबंधी घटनेतील तरतुदी संविधानाच्या कलम ३३४ मध्ये नमूदकेल्या आहेत. राज्यघटना सुरू झाल्यापासून साठ वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर राज्यांचा प्रभाव थांबेल. दुस-या शब्दांत, यातरतुदी २५ जानेवारी २०१० पासून प्रभावी होणार नाहीत, जर यापुढे वाढवल्या नाहीत. गेल्या साठवर्षात अनुसूचितजाती आणि अनुसूचितजमातींनी बर्यापैकी प्रगती केली असली तरी, वरील आरक्षण आणि सदस्यांचे नामनिर्देशन यासंदर्भात तरतूद करताना संविधानसभेला ज्याकारणांचा तोल होता, ती कारणे संपलेली नाहीत. म्हणून, अनुसूचितजाती आणि अनुसूचितजमातींचे आरक्षण आणि पुढील दहा वर्षांच्या कालावधीसाठी नामांकनाद्वारे अँग्लो-इंडियन्सचे प्रतिनिधित्व सुरू ठेवण्याचा प्रस्ताव आहे. विधेयक वरील उद्देशसाध्य करण्याचा प्रयत्न करते.एम. वीरप्पा मोईली, संविधान (एकशे नववी सुधारणा) विधेयक, २००९ ठ (पी. डी. एफ). सार्वजनिक डोमेन या लेखात यास्रोतातील मजकूर समाविष्ट केला आहे, जो सार्वजनिक डोमेन मध्ये आहे. ३ ऑगस्ट रोजी या विधेयकावर राज्यसभेत चर्चा झाली आणि मंजूर करण्यात आली. त्यानंतर ४ ऑगस्ट २००९ रोजी लोकसभेत त्यावर चर्चा झाली आणि त्याच तारखेला ती मंजूर झाली. राज्यांनी मंजूरी दिल्यानंतर या विधेयकाला १८ जानेवारी २०१० रोजी तत्कालीन राष्ट्रपतींकडून संमती मिळाली आणि १९ जानेवारी २०१० रोजी भारताच्या राजपत्रात अधिसूचित करण्यात आले. ९५ वी घटना दुरुस्ती २५ जानेवारी २०१० रोजी लागू झाली.

गूलचे साभार

भारतीय संविधान आणि ग्रंथालयाची भूमिका

प्रस्तावना :-

भारतीय संविधान हे भारत देशाच्या कायदेशीर आधाराचे प्रतिक आहे. यामध्ये भारतीय शासन प्रणाली, नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि समाजातील विविध घटकांच्या समानतेचा प्रपंच निश्चित केला आहे. भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला शिक्षा, माहिती आणि विचार स्वातंत्र्याचे हक्क दिले आहेत. यामुळे, संविधानाच्या, उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी विविध संस्था आणि प्रणालींची महत्त्वाची भूमिका असते. त्यात ग्रंथालये एक महत्वाचे अंग ठरतात. ग्रंथालये ही ज्ञानवृध्दीच, माहितीच्या हस्तांतरणाचा आणि शिक्षणाचा मुख्य स्त्रोत असतात. संविधानानुसार, प्रत्येक नागरिकाला माहिती मिळविण्याचा हक्क आहे, आणि याच हक्काच्या आधारावर ग्रंथालये माहितीची पोच सुनिश्चित करतात. लोकशाहीत प्रत्येक नागरिकाला न्याय, समानता आणि समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक असलेली माहिती मिळवणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ग्रंथालये यासाठी एक मजबूत साधन म्हणून कार्य करतात.

भारतीय संविधान आणि ग्रंथालये यांची भूमिका एकमेकांस पूरक आहे. संविधानाने नागरिकांना हक्क दिले असले तरी त्या हक्कांना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी योग्य माहिती आणि संसाधने उपलब्ध असावी लागतात. यामध्ये ग्रंथालयाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. ते केवळ शिक्षणाचे केंद्र नाहीत, तर समाजातील विविध स्तरांतील लोकांना सुसंस्कृत, माहितीपूर्ण आणि समान संधी देणारे स्थान आहेत. अशाप्रकारे, भारतीय संविधान आणि ग्रंथालये यांची भूमिका एकमेकांना पूरक असून समाजातील ज्ञानवृध्दी, समानता आणि सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्यात महत्त्वपूर्ण ठरतात.

भारतीय संविधानात ग्रंथालयाची प्रमुख कार्ये : भारतीय संविधानात ग्रंथालये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात कारण ते ज्ञान, माहिती आणि संस्कृतीचे संरक्षण आणि संवर्धन करणारे केंद्र असतात. भारतीय संविधानातील विविध तत्वे, अधिकार आणि कर्तव्ये हे ग्रंथालयांचे कार्याशी संबधित आहेत. कारण ते सार्वजनिक माहिती, शैक्षणिक प्रगती आणि संस्कृतीचे संवर्धन करण्यामध्ये मोठे योगदान देतात. भारतीय संविधानाच्या अनुषंगाने ग्रंथलांचे कार्य खालील प्रमाणे महत्त्वाचे आहे.

१) भारतातील सर्व प्रकाशनाचे भंडार : ग्रंथालये भारतातील विविध प्रकाशनांचे मुख्य भंडार आहेत. भारतीय संविधानाच्या १९(१)(ब) कलमाव्दारे, नागरिकांना विचार स्वातंत्र्य दिला आहे. आणि यामुळे प्रत्येक नागरिकाला माहिती मिळवण्याचा हक्क आहे. ग्रंथालये विविध शालेय, महाविद्यालयीन आणि सार्वजनिक प्रकाशनांची संग्रहण प्रणाली म्हणून कार्य करतात. भारतातील लेखक, प्रकाशक, आणि लेखकांचे योगदान म्हणजे देशाच्या सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक धरोहराचे प्रतिबिंब आहे. या सर्व प्रकाशनांचे संरक्षण करणे आणि त्यांना सुगमपणे उपलब्ध करणे, हे ग्रंथालयाची महत्त्वाची भूमिका आहे.

२) सांस्कृतिक वारसा जतन : ग्रंथालये भारतीय संस्कृती, परंपरा आणि वारसाचे जतन करतात. भारतीय संविधानाने प्रत्येक नागरिकाला सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक अधिकार प्रदान केले

आहेत. आणि इतिहासाच्या विविध रूपांचा संग्रह करतात. शिल्पकला, साहित्य, संस्कृत आणि विविध भाषांमध्ये असलेल्या साहित्याचे दस्तऐवजीकरण करून ते एका व्यापक आणि समृध्द संस्कृतीच्या जतनाचे कार्य करतात. ग्रंथालये सांस्कृतिक प्रगतीला मदत करण्यासाठी विशेष संग्रह कलेचे कार्यशाळा आणि विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित करतात. या कार्यक्रमाव्दारे भारतीय संस्कृतीला प्रोत्साहन मिळते आणि त्याची विविध पिढ्यांमध्ये ओळख होण्यास मदत होते.

३) माहिती आणि ज्ञानासाठी प्रवेश : भारतीय संविधानातील कलम २१ अंतर्गत माहितीचा हक्क दिला गेला आहे. त्यामुळे प्रत्येक नागरिकाला माहिती मिळविण्याचा हक्क आहे. ग्रंथालये माहितीच्या अदानप्रदानासाठी एक सशक्त साधन आहेत. विविध शालेय, महाविद्यालयीन आणि सार्वजनिक ग्रंथालये लोकांना त्यांच्या कार्यानुसार आवश्यक असलेली माहिती आणि ज्ञान सहजपणे उपलब्ध करून देतो. या माहितीचा उपयोग नागरिकांच्या शैक्षणिक, व्यावसायिक आणि व्यक्तिगत प्रगतीसाठी होतो. ग्रंथालये विविध प्रकारचे स्त्रोत उपलब्ध करून देतात जसे की पुस्तके, मासिके, संशोधन पत्रके आणि डिजीटल माहिती. या सर्व संसाधनांचा उपयोग लोकांना विविध क्षेत्रांमध्ये ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी केला जातो.

४) संशोधनाला मदत:– संशोधन हा देशाच्या प्रगतीचा मुख्य आधार आहे. भारतीय संविधानात असलेल्या शिक्षा आणि संशोधकांना आवश्यक असलेली माहिती आणि साधनांची उपलब्धता अत्यंत महत्त्वाची आहे. ग्रंथालये संशोधनासाठी एक महत्वाचे केंद्र आहेत. संशोधक आणि विद्यार्थी यांना विविध शास्त्रज्ञांच्या लेखांची, नवीन शोधांची आणि ताज्या संशोधनांच्या माहितीची उपलब्धता करून देणे ग्रंथालये सुनिश्चित करतात. यासाठी ग्रंथालये वेगवेगळ्या डेटाबेस, ई–रिसोर्सेस आणि इतर संशोधन सापडण्याचे माध्यम वापरतात.

५) शैक्षणिक आणि सार्वजनिक ग्रंथालयांना मदत:– भारतीय संविधाानानुसार देशाच्या प्रत्येक नागरिकांना शिक्षण घेण्याचा हक्क आहे. यामुळे शैक्षणिक संस्थांसाठी ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे यांमध्ये ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण माहिती प्रदान करतात. जी त्यांच्या शैक्षणिक यशस्विचे आणि प्रगतीचे आधार आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांची स्वाभिमत्व विकास प्रक्रियेस मदत मिळते. पक्षीकरणाने, सार्वजनिक ग्रंथालय प्रत्येक नागरिकांना सूचना, माहिती आणि शिक्षण देण्यासाठी सुलभ व समान संधी प्रदान करतात. विशेषत: ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील नागरिकांसाठी, या ग्रंथालयांचा एक अत्यंत महत्त्वाचा रोल आहे.

६) संविधान ग्रंथालयाचे महत्त्व:– संविधान ग्रंथालय एक अत्यंत विशिष्ट आणि महत्त्वपुर्ण ग्रंथालय असू शकते. ज्यामध्ये भारताच्या संविधान, कायद्यानुसार दस्तऐवज, न्यायालयीन निकाल, सरकारी अहवाल, आणि विविध कायदेशीर संदर्भाचा संग्रह असतो. संविधान ग्रंथालय ही एक आदर्श संस्था असू शकते, जी संविधानाच्या ओळख, मूल्य आणि उद्देशाचा प्रसार करणारी एक महत्त्वाची माहिती केंद्र आहे. या ग्रंथालयामध्ये भारतीय संविधानाच्या विविध बदलांची आणि सुधारणा करण्याच्या प्रक्रियेची माहिती संग्रहित केले जावू शकते. नागरिक, कायदेतज्ञ आणि शासकीय अधिकारी यांना संविधानाच्या सुसंगत आणि अद्ययावत आवृत्याा उपलब्ध होतात.

७) शैक्षणिक प्रगती :– ग्रंथालये शैक्षणिक प्रगतीचे एक महत्त्वाचे घटक आहेत. भारतीय संविधानाच्या कलम २१ आणि २९ मध्ये शिक्षणाचा हक्क आणि

समावेश यावर आधारित आहेत. शाळा, महाविद्यालये आणि सार्वजनिक प्रमुख स्त्रोत आहेत. विविध पाठ्यपुस्तक संशोधन साहित्य, वाचन सामग्री आणि संगणकीय साधनांच्या मदतीने विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक प्रगती साधता येते. ग्रंथालये विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासाच्या क्षेत्रात प्रगल्भ बनविण्यासाठी आवश्यक संसाधने उपलब्ध करून देतात. यामुळे विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता सुधारते आणि त्यांना विविध क्षेत्रांमध्ये कौशल्य मिळवता येते.

८) सांस्कृतिक समृध्दता आणि निष्कर्ष : सांस्कृतिक समृध्दतेसाठी ग्रंथालये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावता. भारतीय संविधानात सांस्कृतिक विविधता आणि धार्मिक स्वातंत्र्य यावर जोर दिला आहे. ग्रंथालये लोकांना विविध संस्कृती, धर्म, आणि परंपरांबद्दल शिकवतात. यामुळे देशातील विविधतेचे आणि एकतेचे उत्तम उदाहरण प्रस्तूत केले जाते. ग्रंथालयाचे विशेषत: मुलांसाठी, कुटुंबासाठी आणि समाजातील विविध स्तरांतील लोकांसाठी विविध, सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित करतात यामुळे लोकांना विविध सांस्कृतिक वारसाशी जुळवून घेतले जाते आणि त्यांचे सांस्कृतिक समृध्दता आणि निष्कर्ष निर्माण होतो.

निष्कर्ष : भारतीय संविधान आणि ग्रंथालये यांची भूमिका एकमेकांच्या पूरक आहे. संविधानाने दिलेले हक्क आणि कर्तव्ये पूर्ण करण्यासाठी, ग्रंथालये, ज्ञानवृध्दी, संशोधन, शैक्षणिक प्रगती, सांस्कृतिक जतन आणि माहितीच्या अधिकाराचे पालन करण्याचे कार्य करतात. त्यामुळे ग्रंथालये भारताच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. भारतीय संविधान आणि ग्रंथालये यांची जोड शक्तीशाली सहकार्य आहे. संविधानाने नागरिकांना माहिती मिळवण्याचा हक्क दिला आहे. आणि ग्रंथालये हे त्या माहितीचा स्त्रोत म्हणून कार्यरत आहेत.

भारतीय संविधानाच्या तत्त्वांनुसार सर्व नागरिकांना समान, न्यायपूर्ण आणि सुसंस्कृत समाजात राहण्याचा हक्क आहे. ग्रंथालये या सामाजिक घटकांचे प्रमाण दाखवतात आणि माहितीच्या आदानप्रदानाने एक चांगला आणि समृध्द समाज तयार करण्यास महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची –APA शैलीत (मराठीत)

१. शर्मा सत्यनारायण (२००५) भारतीय संविधान आणि लोकशाही नवी दिल्ली: शैक्षणिक प्रकाशन
२. कौल महेश (२०१०) संविधानिक अधिकार आणि माहितीचा हक्क दिल्ली अकादमिक प्रेस
३. वेलस जयराम (२००८) ग्रंथालय विज्ञान, पुणे, नॉलेज पब्लिकेशन
४. वेलिंगटन डेव्हिड (२०१२) पब्लिक लायब्ररी सर्व्हिसेस एक जागतिक दृष्टिकोन ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस
५. जोशी अनिल (२०१६) शैक्षणिक संस्था आणि माहिती तंत्रज्ञान मुंबई टेको पब्लिकेशन
६. शर्मा एन के (२०१४) ग्रंथालय आणि माहिती विज्ञान जयपूर रूपा ८ को
७. परसड, राधिका (२०१९) ग्रंथालयांमधील माहिती तंत्रज्ञान नवी दिल्ली ग्लोबल टेक प्रेस
८. कुमार मोहन (२०१८) डिजीटल इंडिया आणि ग्रंथालये दिल्ली टेको वर्ल्ड प्रेस.
९. पाटील राजेश (२०१५) प्रशासन आणि माहिती तंत्रज्ञान मुंबई अलायड पब्लिशर्स

नाव : **चुनाळकर अरुन लिंबाजी**
बी. ए. प्रथम वर्ष

ग्रंथालय व्यवस्थापनात संविधानाचे पालनः आव्हाणे आणि उपाय

प्रस्तावना : ग्रंथालय हे ज्ञानाचं मंदिर आहे जे समाजात बौध्दिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. भारतीय संविधानात शिक्षण, ज्ञानप्रसार आणि माहितीच्या हक्काचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यामुळे ग्रंथालय व्यवस्थापनात संविधानाचे पालन करतांना उद्भवणारी आव्हाणे आणि त्यावर उपाय याबद्दल सविस्तर चर्चा केली जाईल.

१. समतेचा अभाव : काही ग्रंथालयामध्ये वंश,जात,धर्म,लिंग यावरून भेदभाव होतो हे संविधानाच्या समानतेच्या ध्येयाच्या विरोधात आहे

२. माहितीच्या प्रवाहातील अडचणी : योग्य माहितीचा प्रवाह प्रत्येकाला मिळावा हे संविधानाच्या मूलभूत अधिकारांपैकी एक आहे पण काही ठिकाणी या प्रवाहास अडथळे असतात

३. स्त्रोतांचा अभाव : संविधानाने शिक्षणाच्या अधिकारावर भर दिला आहे पण अनेक ग्रंथालयामध्ये संसाधनांची कमतरता आहे.

४. आधुनिककरणाचा अभाव : तंत्रज्ञानाच्या अभावामुळे ग्रंथालय व्यवस्थापनात अडचणी येतात जसे की डिजीटल साधनांचा अभाव.

उपाय : १. समानतेचा प्रचार : ग्रंथालयात सर्वांसाठी समान प्रवेश सुनिश्चित करणे आणि विविधतेचा आदर करणारी संस्कृती निर्माण करणे. **२. डिजीटल परिवर्तन :** तंत्रज्ञानाचा वापर करून ऑनलाईन ग्रंथालय तयार करणे ज्यामुळे प्रत्येकाला सहज माहिती मिळेल. **३. संसाधनाचा विकास :** सरकार आणि संस्था ग्रंथालयासाठी अधिक निधी आणि साहित्याची व्यवस्था करावी. **४. प्रशिक्षण आणि जागरूकता :** ग्रंथालय व्यवस्थापकांना संविधानाची जाणीव करून देणे. तसेच कर्मचाऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देणे.

ग्रंथालय व्यवस्थापनातील आव्हाणे

१. संसाधनाची कमतरता : पुरेशी पुस्तके, डिजीटल संसाधने आणि पायाभूत सुविधा उपलब्ध नसने.

२. तंत्रज्ञानाचा अपुरेपणा : आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर कमी असल्यामुळे माहितीचा प्रवेश मर्यादित होतो. **३. कायदेशीर अडचणी :** काही ग्रंथालये नियमांचे पालन करत नाहीत त्यामुळे कायदेशीर समस्या निर्माण होतात. **४. जागरूकतेचा अभाव :** संविधानातील हक्काविषयी कर्मचारी आणि वापरकर्त्यांची जागरूकता कमी असते. ग्रंथालय व्यवस्थापन ही संख्यात्मक व्यवस्थापनाची उपशाखा आहे जी ग्रंथालये आणि व्यवस्थापन व्यावसायिकांना भेडसावणाऱ्या विशिष्ट समस्यावर लक्ष केंद्रित करते. लायब्ररी व्यवस्थापकांमध्ये सामान्य व्यवस्थापकीय कार्ये तसेच बौध्दिक स्वातंत्र्य आणि निधी उभारणीच्या जबाबदाऱ्या यांचा समावेश असतो.

ग्रंथालय व्यवस्थापन कसे तयार करावे :
लायब्ररीमध्ये मॅनेजमेंट सिस्टीम, डिझाइनने करणे ही एक बहुचरण प्रकिया आहे, ज्यामध्ये आवश्यकता गोळा करणे घटक आणि संबंध ओळखणे, सिस्टम आर्किटेक्चर दृश्यमान करणे, सिस्टीमला लहान मॉड्युलमध्ये विभाजित करणे वर्ग आकृत्या तयार करणे. कार्यक्षमता आणि आल्गोरिअम ओळखणे आणि तंत्रज्ञान निवडणे याचा समावेश आहे.

ग्रंथालयाचे नियम : ग्रंथालयातील साहित्य ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांनी योग्यरित्या जारी केले नसेल तर ते ग्रंथालयाबाहेरील येऊ नये. आवश्यकतेनुसार सर्व पुस्तके आणि वैयक्तिक सामान ग्रंथालयाच्या बाहेर पडणाऱ्या मार्गावर कर्मच्याऱ्यांना द्यावयचे, ग्रंथालयात कोणतेही बॅग, छत्री, पुस्तक, डिस्क आणू नये. ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रणालीला ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रणालीचे आवश्यक घटक म्हणजे कॅटलॉगीगं सदस्यता अहवाल आणि स्थिती अहवाल जनरेटर ऑनलाईन सार्वजनिक प्रणालीला ग्रंथालय व्यवस्थापन प्रणाली असे म्हणतात.

संविधानातील तरतुदी : सार्वजनिक ग्रंथालयाच्या विकासात आणि चळवळीत ग्रंथालय कायद्याची अनिवार्यता असते. शासनाचा अर्थ आणि ग्रंथालयाची त्याची गरज याचे वर्णन करणे. १) शासनातील ग्रंथालय प्राधिकरणाच्या भूमिकेवर चर्चा करणे. २) ग्रंथालयाच्या प्रभावी प्रशासनाच्या तत्त्वाची गणना. ३) ग्रंथालय व्यवस्थापकांचे कार्ये सामान्य व्यवस्थापकीय कार्ये, बौध्दिक स्वातंत्र्य आणि निधी उभारणीला जबाबदाऱ्या. ४) ग्रंथालयाचा मूळ उद्देश ज्ञान आणि माहिती संग्रहण करणे हा असतो. ५) महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालये अधिनियम १९६७ ची अंमलबजावणी करण्यासाठी ग्रंथालय संचालनालय. या स्वतंत्र्य विभागाची स्थापना करण्यात आली.

संविधानातील पालन करण्यातील आव्हाणे : संविधानाचे पालन करण्यासाठी नागरिकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे गरजेचे आहे. संविधानाचे उल्लंघन करणाऱ्यांविरुध्द कारवाई करणे गरजेचे आहे. संविधानाचे पालन करण्यासाठी नागरिकांमध्ये संविधानाच्या मुलभूत कर्तव्याची जाणीव करून देणे गरजेचे आहे.

संविधानाचे पालन करण्यासाठी उपाय : १) जनजागृति करण्यासाठी संविधानदिन साजरा करावा. २) संविधानाचे जो कोणी उल्लंघन करतो त्यावर कारवाई करावी. ३) संविधानातील मुलभूत कर्तव्याचे पालन करावे.

संविधानाचे पालन करण्याची महत्त्वाची कारणे : संविधान हे सर्वोच्च कायदा आहे. संविधानात राज्यकारभाराची चौकट, समानता, अधिकार आणि कर्तव्याचा समावेश भारतीय संविधानाच्या भाग IV (A) मधील कलम 51 (A) 11 मुलभूत कर्तव्य प्रदान करतो.

लोकशाही, शिक्षण आणि ग्रंथालये

सार : शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये ह्या एकमेकांशी निगडित असलेल्या महत्त्वपुर्ण घटकांपैकी आहेत. शिक्षण हे लोकशाहीच्या शाश्वत आणि सर्व समावेशक दृष्टिकोणासह जवळून जोडलेले आहे. ग्रंथालये ह्या ज्ञानाच्या वर्धन करणाऱ्या महत्त्वपूर्ण संसाधनांच्या ठिकाणाचा दर्जा राखतात, या निबंधात शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये ह्यांचा परस्पर संबंध आणि त्यांचे एकत्रित महत्त्व समजावून सांगितले आहे. शिक्षण हे एक सशक्त शस्त्र आहे जे लोकशाही व्यवस्थेला प्रभाविपणे राबविण्यात मदत करते, तर ग्रंथालये ज्ञानाचे साठे म्हणून त्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये ह्यांची सांगड घालून समाजाला सुसंस्कृत सशक्त आणि प्रगतशील बनवण्याचे कार्य साकारता येते. शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये ह्या त्रिसुत्रीचे समाजाच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. शिक्षण लोकशाहीच्या मूल्यांना वाव देण्याचे मुख्य साधन असते. कारण ते नागरिकांना त्यांच्या अधिकाराचे आणि कर्तव्यांची जाणीव करून देते, त्यांना एक जागरूक आणि जबाबदार नागरिक बनवते. लोकशाही व्यवस्था ही शिक्षित नागरिकांच्या सक्रिय सहभागावर आधारित असते. ज्यामुळे स्त्रि अधिक सशक्त आणि कार्यक्षम बनते. ग्रंथालय ज्ञानाचा एक स्त्रोत असताना प्रत्येक व्यक्तीला माहिती आणि शैक्षणिक संसाधनांचा उपयोग करण्यास मदत करतात. शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये ह्यांचा परस्पर संबंध समाजात प्रगती, सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या मूल्यांना यथार्थरित्या साकारते. या घटकांचा एकत्रित प्रभाव समाजाच्या शाश्वत विकासासाठी आवश्यक आहे, कारण हे तीन घटक मिळून लोकशाहीची प्रक्रिया अधिक प्रभावी, कार्यक्षम आणि सर्व समावेशी बनववतात.

प्रस्तावना :- शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये ह्या तीन घटकांचे समाजावर एकत्रित प्रभाव असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. प्रत्येक घटक स्वतंत्रपणे समाजासाठी आवश्यक असला तरी, त्यांच्या एकत्रित कार्यक्षमता प्रगती, समानता आणि न्यायाच्या मार्गावर समाजाला नेण्यास मदत करते. शिक्षण हे लोकशाहीच्या अडथळ्यांना पार करणारे आणि सामाजिक सुधारणेस चालना देणारे प्रमुख साधन आहे. लोकशाही व्यवस्थेची खरी प्रभविता त्यात भाग घेणाऱ्या नागरिकांच्या सुसंस्कृततेवर अवलंबून असते. आणि हे शिक्षणच तयार करते. ग्रंथालय ज्ञानाची तटस्थ आणि मुक्त स्त्रोत म्हणून नागरिकांना आवश्यक माहिती मिळवण्यास अवसर देतात, ज्यामुळे त्यांना योग्य निर्णय घेता येतात आणि लोकशाही प्रक्रियेचा भाग बनता येतो. ग्रंथालये माहितीचा प्रसार करत असताना त्या लोकांना शिक्षित करण्यात आणि त्यांच्या सामान्य ज्ञानाच्या वाढीमध्ये मदत करतात. या तिन्ही घटकांचे एकत्रित कार्य समाजासाठी उपयुक्त ठरते. कारण ते सशक्त, समृध्द आणि प्रगल्भ नागरिक तयार करतात. या निबंधात शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये ह्यांचा परस्पर संबंध आणि समाजाच्या विकासावर त्यांचा प्रभाव विस्तृतपणे चर्चा केली जाईल. त्याचबरोबर त्यांची एकत्रित कार्यशक्ती आणि शाश्वत विकासासाठी त्यांचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात येईल. शोध संज्ञा : शिक्षण, लोकशाही, ग्रंथालय, ज्ञान, समाज,

लोकशाही व्यवस्था, शाश्वत विकास, शिक्षणाचा प्रभाव या सर्व घटकांचा एकत्रित अभ्यास समाजाच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. प्रत्येक घटकांचा त्याच्या स्थानावर एक निश्चित प्रभाव आहे, आणि ते एकत्र काम करत असताना एक प्रगल्भ आणि समृध्द समाज निर्माण होतो.

१. शिक्षण : शीक्षण हे प्रत्येक समृध्द जीवन आणि सामाजाशि जोडण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. हे व्यक्तीला केवळ ज्ञान देत नाही, तर त्याला आपले हक्क, कर्तव्य आणि समाजातील भूमिका समजुन घेण्यास मदत करते. शिक्षणामुळे लोकशाहिचे मूल्ये रुजविली जातात. आणि समाजातील प्रत्येक घटकाला त्यांच्या अधिकारांचे जाणीव होऊ शकते. शिक्षणामुळे सशक्त नागरिक तयार होतात. जे लोकशाही व्यवस्थेत सक्रियपणे सहभागी होऊ शकतात.

२. लोकशाही : लोकशाही म्हणजे लोकांचा शासनावर अधिकार असणे. ही प्रणाली नागरिकांना त्यांच्या हक्कावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि सरकारी निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी देते. लोकशाही व्यवस्थेत प्रत्येक नागरिकाला समान हक्क दिले जातात, आणि समाजातील प्रत्येक शक्तीला, न्याय, समानता आणि स्वातंत्र्याचा अनुभव होतो.

३. ग्रंथालये : ग्रंथालये ज्ञानाचे केंद्र असतात. ते साहित्य, माहिती, आणि शैक्षणिक साधनांची उपलब्धता देतात, जी शिक्षण आणि लोकशाहीच्या पायावर आधारभूत असतात. ग्रंथालये ही सर्वांसाठी खुली असतात, ज्यामुळे ते सर्व स्तरावर ज्ञानप्रसार करण्यास मदत करतात. ग्रंथालये शाश्वत विकासासाठी आवश्यक असलेल्या विविध विषयांवर संशाधनासाठी संसाधने उपलब्ध करून देतात.

४. ज्ञान : ज्ञान हे प्रत्येक समाजाचा पाया आहे. ज्ञानाची वाढ समाजात आणि व्यक्तीमध्ये शाश्वत विकास घडवू शकते. शिक्षण आणि ग्रंथालये ज्ञानाच्या प्रसारासाठी महत्त्वपूर्ण स्त्रोत आहेत. योग्य ज्ञान आणि माहितीचा प्रसार व्यक्तीला स्वयंपूर्ण बनवतो. ज्यामुळे ते आपले जीवन आणि समाजातील भूमिका यावर योग्य निर्णय घेऊ शकतात.

५. समाज: समाज हा विविध लोकांच्या आणि विविध घटकांच्या सहभागाने बनलेला असतो. शिक्षण, लोकशाही, ग्रंथालये आणि ज्ञान ह्यांचा एकत्रित प्रभाव समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक आहे. शिक्षित समाज लोकशाही प्रक्रिया आणि शाश्वत विकासासाठी प्रगल्भ असतो.

६. लोकशाही व्यवस्था : लोकशाही व्यवस्था समाजातील प्रत्येक व्यक्ती समान अधिकार, हक्क आणि कर्तव्य प्रदान करते. या व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश नागरिकांना त्यांच्या आयुष्याच्या सर्व पैलूंवर नियंत्रण देणे आहे. शाश्वत विकासासाठी लोकशाही व्यवस्था आवश्यक आहे, कारण ती लोकांच्या गरजा, समस्या आणि अपेक्षांची योग्यपणे दखल घेत असते.

७. शाश्वत विकास : शाश्वत विकासाची उद्देश आजच्या पिढीच्या गरजांचि पुर्तता करतांना, भविष्याच्या पिढ्या साठी देखील साधनांची उधळपट्टी न करता त्याचा उपयोग करणे आहे. शाश्वत विकास शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये ह्यांच्या मदतीने साधता येते.

८. शिक्षणाचा प्रभाव: शिक्षणाचा प्रभाव समाजावर आणि लोकशाहीवर मोठा आहे. शिक्षित नागरिक अधिक जागरूक आणि समजदार असतात ते लोकशाहि प्रक्रियेत सहभागी होऊन आपल्या हक्कांचा योग्य वापर करतात. शिक्षणाने समाजात एकता, समरसता आणि प्रगती आणली जाते. लोकशाही व्यवस्थेत शिक्षणाच्या प्रभावामुळे नागरिक या सर्व घटकांचा एकत्रित अभ्यास समाजात्तील शाश्वत विकासासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

निष्कर्ष: शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये ह्यांचा आपसातील परस्पर संबंध समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शिक्षण हे लोकशाहीच्या मूल्यांना वाव देण्याचे मुख्य साधन आहे. ते नागरिकांना त्यांच्या अधिकारांचि आणि कर्तव्यांची जाणीव करून देते, त्यांना समाजात सक्रिय भूमिका बजावण्यास प्रेरित करते.

सारांशात शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये ह्यांच्या एकत्रित प्रयत्नामुळे समाजातील सर्व घटकांचा विकास होतो आणि एक प्रगल्भ, न्यायपूर्ण आणि शाश्वत समाज निर्माण होतो.

नाव : **पंकज अशोक कदम**
बी.ए. प्रथम वर्ष

ग्रंथालय ... !

ग्रंथालय म्हणजे माहिती आणि ज्ञानाचं भांडार. ते एक असं ठिकाण आहे जिथे विविध विषयांवरील पुस्तकं, नियतकालिकं आणि इतर वाचन साहित्य उपलब्ध असतं. ग्रंथालये सार्वजनिक किंवा खासगी असू शकतात, आणि त्यांचा उपयोग शिक्षण, संशोधन, आणि मनोरंजनासाठी होतो.

संविधान संस्कृती रुजविण्यात ग्रंथालयाची भूमिका

प्रस्तावना :

शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये यांचा परस्पर संबंध समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वपुर्ण आहे. या तीन घटकांचा परस्पर सहयोग समाजात ज्ञान, समानता आणि नागरिकांच्या अधिकारांची जागरूकता वाढविण्यासाठी महत्त्वपुर्ण भूमिका बजावतो. खाली त्यांच्यातील परस्पर नाते आणि संबंध स्पष्ट केले आहेत :

१. शिक्षण आणि लोकशाही :

शिक्षणाचे महत्त्व लोकशाहीमध्ये :लोकशाहीमध्ये, प्रत्येक नागरिकाला निर्णय प्रक्रियेत सक्रीय सहभाग घेण्याचा अधिकार असतो. हा सहभाग प्रभावी ठरावा, यासाठी योग्य शिक्षणाची आवश्यकता आहे. शिक्षण नागरिकांना त्यांचे अधिकार, कर्तव्य आणि समाजातील विविध घटकांबद्दल जागरूक करते. यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग सुनिश्‍चित होतो.

लोकशाहीचा परिणाम : एक मजबूत लोकशाही शिक्षणाच्या प्रसारावर जोर देते, कारण प्रत्येक नागरिकाला समान शिक्षणाचे हक्क असतात. लोकशाहीत सरकारच्या धोरणांचे आणि कृत्यांचे मूल्यांकन करणे हे नागरिकांचे कर्तव्य आहे आणि त्यासाठी योग्य शिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे.

२. ग्रंथालये आणि शिक्षण

ग्रंथालये शिक्षणाचे आधारस्तंभ : ग्रंथालये ही ज्ञानाच्या आणि माहितीचे स्त्रोत आहेत. शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना आणि सामान्य नागरिकांना विविध प्रकारचे शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करणे हे ग्रंथालयाचे मुख्य कार्य आहे. ग्रंथालये यथासंभव विविध वाचनसामग्री, संशोधन साहित्य, आणि शैक्षणिक संसाधने पुरवतात ज्यामुळे शिक्षणाचे प्रमाण वाढते.

ज्ञानाची सार्वत्रिकता : ग्रंथालये ज्ञानाच्या प्रवेशव्दाराचे कार्य करतात, प्रत्येक नागरिक मग तो गरीब असो की श्रीमंत, त्याला समानतेच्या आधारावर ज्ञान मिळवता येते. हे एक महत्त्वाचे घटक आहे जे लोकशाहीत समानता सुनिश्‍चित करण्यासाठी आवश्यक आहे.

३. ग्रंथालये आणि लोकशाही :

लोकशाही माहितीचे महत्त्व : लोकशाहीत प्रत्येक नागरिकाला त्यांच्या मताचा अधिकार असतो, आणि त्यासाठी योग्य माहिती मिळवणं अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ग्रंथालये लोकाशाही प्रक्रियेत माहितीचा मुक्त प्रवाह सुनिश्‍चित करतात. त्या नागरिकांना विविध दृष्टिकोन, विचार आणि घडामोडीबद्दल जागरूक करतात.

लोकशाहीत ग्रंथालयाचे महत्त्व : ग्रंथालये आणि लोकशाही यामध्ये एक महत्त्वपूर्ण संबंध आहे, ग्रंथालये आणि लोकशाहीच्या सशक्ततेसाठी आवश्यक असतात, कारण ती समाजाला माहिती ज्ञान आणि विचारांच्या स्वातंत्र्याच्या वाव देतात. लोकशाहीत प्रत्येक नागरिकाला समान अधिकार आणि संधी असावी लागते, आणि हे साधता येते जेव्हा लोकांना मुक्तपणे विचार, माहिती आणि संसाधने मिळवण्याची सुविधा असते. ग्रंथालये हे त्यासाठी आदर्श स्थळे आहेत. ते विविध विचारधारांचा अदान-प्रदान, बहुसांस्कृतिक माहिती आणि नागरिकांना सार्वजनिक जीवनातील महत्त्वाच्या

बाबी घेण्यासाठी एक मंच पुरवुन देतात. हे एक स्वतंत्र आणि खुलं वातावरण तयार करतात जिथे विविध सामाजिक गट, वय, लिंग, शैक्षणिक स्तर इत्यादींच्या लोकांना समान प्रवेश मिळतो. लोकशाहीतील निर्णयप्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग महत्त्वाचा असतो, आणि हे ज्ञानाच्या खुल्या प्रवेशामुळे साधता येते.

माहितीचे हक्क आणि स्वतंत्रता : लोकशाहीत प्रत्येक नागरिकाला विचार, अभिव्यक्ती आणि माहिती मिळवण्याचे हक्क दिले जातात. ग्रंथालये यासाठी एक प्रमुख साधन असतात कारण त्या विविध शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विषयांवरील माहिती सर्वांसाठी उपलब्ध करून देतात. यामुळे नागरिक स्वविवेकाने विचार करू शकतात आणि त्यावर आधारित निर्णय घेऊ शकतात. नागरिक सशक्तीकरण: ग्रंथालये ज्ञान आणि माहितीचा स्त्रोत असल्याने, ती नागरिकांना सशक्त करतात. विविध पुस्तक, शोधकार्य, इतिहास, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि कायद्यानुसार माहिती लोकांना उपलब्ध करून दिली जाते. यामुळे नागरिक अधिक शिक्षित होतात आणि लोकशाही प्रक्रीयेत सक्रियतेने भाग घेतात.

शिक्षण आणि माहितीचा प्रसार : नागरिक सशक्त होण्यासाठी त्यांना योग्य शिक्षण आणि माहिती मिळणे अत्यंत आवश्यक आहे. यामुळे त्यांना आपल्या अधिकारांची, कर्तव्यांची आणि सामाजिक परिस्थितीची माहिती मिळणे हा समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. त्यामुळे व्यक्तीला ज्ञान मिळविण्याची संधी मिळते. त्यांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारते आणि एक अधिक जागरूक आणि सशक्त समाज तयार होते. शिक्षण आणि माहितीचा प्रसार खालील प्रकारे महत्त्वाचा ठरतो.

निष्कर्ष : शिक्षण, लोकशाही आणि ग्रंथालये यांचे परस्पर संबंध समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत, शिक्षण लोकशाही प्रक्रियेत सहभागासाठी नागरिकांना सक्षम बनवते, तर ग्रंथालये ज्ञानाचा प्रसार करतात आणि समाजातील प्रत्येक घटकाला समान माहिती आणि संसाधने उपलब्ध करतात, यामुळे, या तीन घटकांच्या एकत्रित कार्यामुळे एक सशक्त, समान आणि सर्वसमावेशक समाजाची निर्मिती होऊ शकते.

नाव : **बाराहाते स्नेहा केरबाजी**
११ वी (कला)

ग्रंथ हेच गुरू

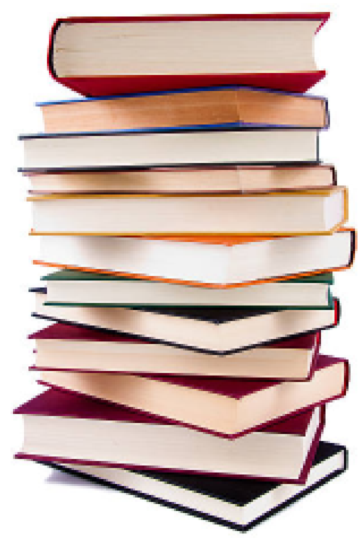

हिन्दी भाषा

भाईचारा

संविधान है देश की शान,
संविधान है भारत की जान।
लोकतंत्र का दीप जलया,
हर नागरिक को हक दिलाया।

समानता का संदेश है लाया,
हर जाति, धर्म को अपनाया।
न्याय, स्वतंत्र्यता बंधुत्व की जान,
संविधान है, भारत की सौगात।
अंबेडकर ने नींव बनाई,

संविधान की रचना करवाई।
हर हक्क का इसमें सन्मान,
हर ह्दय में इसका स्थान।
कानुन का यह सागर गहरा,
रखना भारत को सबसे पहरा।

संविधान को हम अपनाएँ,
भारत को आगे बढाएँ।
संविधान हमारा दीप है,
सच्चाई की यह सीप है।
न्याय बराबरी का है, पैगाम,
हर भारत वासी का यह मान।
आजादी का सच्चा आधार,
रचना सबका इसमें अधिकार।
जात-पात का भेद मिटाए,
इर इंसान को गले लगाएँ।

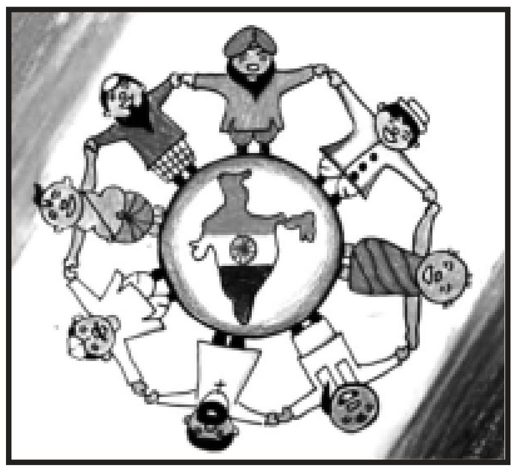

आक्षरी डहाळे
बी.ए. प्रथम वर्ष

भारतीय संविधान : निर्माण के गतिविधियाँ घटनाक्रम

चरण १: १३ दिसंबर १९४६ :- १३ दिसंबर १९४६ को संविधान ने औपचारिक रूप से भारत के संविधान को तैयार करने का कार्य शुरू किया। जवाहरलाल नेहरू ने उद्देश्य प्रस्ताव पेश किया। जिसका उद्देश्य भारत को एक स्वतंत्र संप्रभु गणराज्य घोषित करना और इसके भविष्य को नियंत्रित करने के लिए एक संविधान बनाना था। प्रस्ताव में संविधान सभा का मार्गदर्शन करने के लिए समान्य सिध्दांत स्थापित किए गए। २२ जनवरी १९४७ को संविधान सभा ने प्रस्ताव को अपनाया।

संसाधन :- जवाहरलाल नेहरूव्दारा प्रस्थापित उद्देश्य प्रस्ताव और उसके इर्द-गिर्द की बहस और संविधान सभा की बहस की कार्यवाही के खंड १ और खंड २ में पाई जा सकती है। हमने पाल व्दारा लिखित भारत के संविधान उत्पत्ति और विकास (खंड १) को एक प्रमुख संदर्भ के रूप में संदर्भित किया है और उन्हें चरणो में संविधान निर्माण की सक्षधारणा बनानेवाले पहले लेखकों में से एक के रूप में श्रेय दिया है। इस पृष्ठ पर चरण उनके काम से लिए गए है। लेकिन हमने प्राथमिक सामग्रियों के अपने अध्यपन के आधारपर कई बदलाव किए है।

चरण २ :- २७ फरवरी १९४७-३० अगस्त १९४७:- संविधान सभा के पहले सत्र के बाद, संविधान के विभिन्न पहलुओं की जाँच करने और उन पर रिपोर्ट देने के लिए कई समितियाँ स्थापित की गई। इसमे मौलिक अधिकार, अल्पसंख्यक और आदिवासी तथा बहिष्कृत क्षेत्रोंपर सलाहकार समिती (जिसमें मूल्य अधिकार उप-समिती और अल्पसंख्यक अधिकार उप-समिती शामिल थी), संघ अधिकार समिती, संघ संविधान सभा को अपनी रिपोर्ट सौंपी। इस बीच; जब समितीयाँ अपनी रिपोर्ट पेश कर रही थीं। संविधान सभा सिफारिशों में उल्लिखित सामान्य सिध्दांतो पर चर्चा की। ये विचार-विमर्श ३० अगस्त को समाप्त हुआ।

संसाधन :- आप शिव राव की पुस्तक फ्रेमिंग ऑफ द इंडियाज कन्टिट्यूशन : सेलेक्ट डॉक्यूमेंट्स के खंड २ में बैठकों के मिना, मसौदा प्रस्ताव और समिती के चरणों से समिती की रिपार्ट पढ़ सकते है। खंड ३,४ और ५ समिती कि क्रिया सिफारिशों में निहित सिध्दांतो के इर्द-गिर्द बहस शामिल है। हमारे समिती रिपोर्ट पृष्ठ पर, आप ९ समिती रिपोर्टो के डिजीटलकृत संस्कारणों तक पहूँच सकते हैं। कृपया वापस जाँच करे क्योंकि हम सभी २२ समिती रिपोर्टों को डिजीटल बनाने पर काम कर रहे हैं।

चरण ३: १फरवरी १९४७-३१ अक्टूबर १९४७ :- संवैधानिक सलाहकारव्दारा संविधान का मसौदा पिछले चरणों में उल्लेखित संविधान सभा में विभिन्न समितियों की रिपोर्ट और चर्चाओं के आधार पर संविधान सभा के संवैधानिक सलाहकार बीपन रावन ने संविधान का मसौदा तैयार किया। अक्टूबर १९४७ तक संविधान का मसौदा तैयार हो गया और उसे प्रारूप समिती को सौंप दिया गया।

संसाधन ४ :- २७ अक्टूबर १९४७-२१ फरवरी १९४८:- संविधान का पहला मसौदा- २७ अक्टूबर १९४७ को, मसौदा समिती ने संविधान सलाहकार व्दारा मसौदा जो संविधान के लिए तैयार किया गया था उसकी जाँच जरूरी थी, साथ ही अन्य

नोट्स, रिपोर्ट और ज्ञापन भी बदलाव करने के बाद, समितीने २१फरवरी १९४८ संविधान सभा के अध्यक्षों को अपना अंतिम मसौदा संविधान सौंपा।

संसाधन :- प्रारूप समिती के विवरण शिव राव की पुस्तक फ्रेमिंग ऑफ इंडियाज कन्स्टीट्यूशन: सेलेक्ट डॉक्यूमेंट्स के खंड ३, पृष्ठ ३१६-५०६ में पा जा सकता है। प्रारूप संविधान १९४८ यहाँ देखा जा सकता हैं।

चरण ५:- २१ फरवरी १९४८-२६ अक्टूबर १९४८:- भारत के प्रारूप का सार्वजनिक प्रसार- संविधान सभा के अध्यक्ष को मसौदा संविधान सौंप जाने के बाद, इसे प्रकाशित किया गया और जनता के बीच प्रसारित किया गया। कई समितियाँ, आलोचनाएँ और सुझाव प्राप्त हुए, जिनकी जाँच एक विशेष समिती व्दारा की गई जिसमें संघ शक्ति समिती और स्वयं मसौदा समिती के सदस्य शामिल थे। मसौदा समिती ने इन सुझावों को ध्यान में रखा और २३,२४, २७, मार्च और १८ अक्टूबर १९४८ को चर्चा की। २० अक्टूबर १९४८ को समिती ने मसौदा संविधान के इस संस्करण को पुन:मुद्रित करके पुन:प्रस्तुत किया, जो २१ फरवरी १९४८ को प्रस्तुत किया गया था। साथ ही संशोधनों के एक थेट को उन खंडो में जोड़ना गया जिन्हें संशोधित करने का इरादा था।

संसाधन :- प्रारूप संविधान तथा विशेष समिती और प्रारूप समिती की बैठकों के विवरण पर टिप्पनियाँ और सुझाव शिवा राव की पुस्तक फ्रेमिंग ऑफ इंडियाज कॉन्स्टिट्यूशन के खंड ४ के पृष्ठ ३-४१६ पर देखे जा सकते है।

चरण ६ :- ४ नवंबर १९४८ संविधान सभा के समक्ष संविधान का मसौदा प्रस्तुत किया गया- संविधान का मसौदा ४ नवंबर १९४८ को संविधान सभा के समक्ष मसौदा समिती के अध्यक्ष बी.आर. अंबेडकरव्दारा प्रस्तुत किया गया था। संविधान के इस प्रारूप को फरवरी १९४८ को संविधान सभा के अध्यक्ष को प्रस्तुत किया गया साथही हीन जातकों और आम जनता से प्राप्त सुझावों की जाँच से उभरे सुझाए गए संशोधनों की एक सूची भी प्रस्तुत की गई, अब संविधान के प्रारूप को सभा में चर्चा के लिए खोल दिया गया।

संसाधन:- ४ नवंबर १९४८ की कार्यवाही जब बी. आर. अंबेडकर संविधान का मसौदा पेश किया था, बहस के खंड ७ में पाई जा सकती है।

चरण ७:- १५ नवंबर १९४८-१७ अक्टूबर १९४९:- संविधान के प्रारूप का प्रथम वाचन- संविधान के प्रारूप के प्रथम वाचन में संविधान सभा ने प्रारूप संविधान के प्रत्येक अनुच्छेद पर खंड-दर-खंड चर्चा की संविधान सभा की सबसे महत्त्वपूर्ण और व्यापक पद से इसी अवधि के दौरान हुई जो १७ अक्टूबर १९४९ तक चली। इस चरण के दौरान सत्ता के सदस्यों ने अक्सर प्रारूप संविधान में संशोधनोका प्रस्ताव रखा जिसमें विशिष्ट अनुच्छेदों या खंडो को संशोधित या समाप्त करने की माँग की गई। लेकिन अधिकांश संशोधनों को अंतत: अस्वीकार कर दिया।

संसाधन:-संविधान सभा की कार्यवाही जिसमें प्रारूप संविधान पर हुई बहस सामिल है. खंड ७, ८, ९, १० में उपलब्ध है।

चरण ८:- मसौदा संविधान का संशोधन और वाचन- संविधान के प्रारूप पर बहस समाप्त होने के बाद प्रारूप समिती ने संविधान सभा में किए गए निर्णयों के अनुसार इसे संशोधित करना शुरू किया बदलाव करणे और खंड जोडना जैसे कार्य शामिल थे। इसके बाद संशोधित संविधान का प्रारूप उनके १९४९ को संविधान सभा के अध्यक्ष को सौंपा

गया इसकेबाद १४ नवंबर १९४९ को विधानसभा में पेश किया गया।

संसाधन:- संशोधित संविधान का प्रारूप शिवा राव की पुस्तक फ्रेमिंग ऑफ इंडियाज कॉन्स्टिट्यूशन: सेलेक्ट डॉक्यूमेंट्स के खंड ४ पृष्ठ ७५० में पाया जा सकता है

चरण ९:- १४ नवंबर १९४९-२० नवंबर १९४९:- संविधान के प्रारूप का तीसरे पठन के दौरान केवल कुछ ही महत्त्वपूर्ण बहसें हुई। और अधिकांश भाषणों मे संविधान पर समग्र रूप से सामान्य टिप्पनियाँ शामिल थी। जहाँ कुछ सदस्यो ने संविधान के अंतिम संस्करण पर संतोष व्यक्त किया।

संसाधन:- प्रारूप संविधान तीसरे पठन में हुई बहसे संविधान सभा की कार्यवाही के खंड ११ में पाई जा सकती है।

चरण १०:- २६ जनवरी १९५०:- भारत के संविधान का अधिनियमन और अंगीकरन- २० नवंबर १९४९ को संविधान का तीसरे पठन ने अंबेडकरव्दारा प्रस्तापित प्रस्तावना के पक्ष में मत-दान किया। संविधान के अंतिम संस्करणपर २४ जनवरी १९५० को सभा के सदस्यों ने हस्ताक्षर किए और यह २० जनवरी १९५० को लागू हुआ।

नाम : **शर्वरी रेणुकादास जोशी**
बी.ए. प्रथम वर्ष

भारतीय संविधान निर्माण तथा प्रारूप

संविधान भारत का सर्वोच्च कानून है। यह एक लिखित दस्तावेज़ है। जो सरकार और उसके संगठनों के मौलिक बुनियादी संहिता, संरचना, प्राक्रियाओं, शक्तियों और कर्तव्यों और नागरिकों के अधिकारों और कर्तव्यों का निर्धारण करणेवाले ढाँचे को निर्धारित करता है। इसे २६ नवंबर १९४९ को संविधान सभाव्दारा अंगिकृत किया गया था। और यह २६ जनवरी १९५० को लागू हुआ। इसको अंगिकृत किए जाने के समय संविधान में ३९५ अनूच्छेद और ८ अनुसूचियँ थीं और इसमें लगभग १४५,००० शब्द थे, जिससे यह अब तक का अंगिकृत किया जानेवाला सबसे लंबा राष्ट्रीय संविधान बन गया। संविधान के प्रत्येक अनूच्छेद पर संविधान सभा के सदस्योंव्दारा बहस कि गई, जिनकी संविधान के निर्माण के लिए २ वर्ष और ११ महिने की अवधि में ११ सत्रों में और १६७ दिनों के दौरान बैठक हुई। संविधान कि प्रस्तावना भारत को एक संप्रभु, समाजवादी, धर्म निरपेक्षा और लोकतांत्रिक गणराज्य घोषित करती है और अपने नागरिकों को न्याय, समानता और स्वतंत्रता का आश्वासन देती है और बंधुत्त्व को बढ़ावा देने का प्रयास करती है।

संविधान सरकार के एक संसदीय स्वरूप का प्रावधान करता है जो कुछ एकात्मक विशेषताओं के साथ संरचना में संघीय है। संघ की कार्यकारिणी

का संवैधानिक प्रमुख राष्ट्रपति होता है। भारत के संविधान के अनुच्छेद ७९ के अनुसार, संघ की संसद की परिषद में राष्ट्रपती और दो सदन होते हैं,जिन्हें कॉउंसिल ऑफ स्टेट्स और हॉउस ऑफ द पीपल के रूप में जाना जाता है। संविधान के अनुच्छेद ७४(१) में प्रावधान है की, राष्ट्रपति को सहायता और सलाह देने के लिए एक मंत्रीपरिषद होगी जिसका प्रधान, प्रधानमंत्री होगा और राष्ट्रपति अपने कृत्यों का प्रयोग करने से ऐसी सलाह के अनुसार कार्य करेगा। इस प्रकार वास्तविक कार्यकारी शक्ति प्रधानमंत्री की अध्यक्षतावाली मंत्रीपरिषद में निहित होती है।

भारतीय संविधान में संसदीय शासनप्रणाली

१) भारत के संविधान ने अमेरिकी राष्ट्रपति शासन प्रणाली के बजाय ब्रिटीश संसदीय शासन प्रणाली को चुना है। २) संविधान ने केवल केंद्र में बल्कि राज्यों में भी संसदीय प्रणाली स्थापित करता है। ३) भारत में संसदीय सरकार की विशेषताएँ : नाममात्र और वास्तविक कार्यकारी अधिकारोयों की उपस्थिती। बहुमत दल का शासन। कार्यपालिका की विधयिका के प्रति सामूहिक जिम्मेदारी विधायिकी में मंत्रियों की सदस्यता। प्रधानमंत्री या मुख्यमंत्री का नेतृत्व। निचले सदन का विघटन। ४) भले ही भारतीय संसदीय प्रणाली काफी हद तक ब्रिटिश पैटर्न पर आधारित हैं, लेकिन दोनों में कुछ मूलभूत अंतर है। उदाहरण के लिए, भारतीय संसद ब्रिटिश संसद की तरह संप्रभू निकाय नही है। भारतीय राज्य का एक निर्वाचित प्रमुख होता है, जबकि ब्रिटिश राज्य का एक वंशानुगत प्रमुख (राजतंत्र) होता है।

भारतीय संविधान का निर्माण

परिचय :- भारत का संविधान विश्व का सबसे लंबा संविधान है। जिसमें २५ भागों में ४४८ अनुच्छेद और १२ अनूसूचियाँ है। संविधान निर्माण की आवश्यकता को सबसे पहले ब्रिटिश सरकार ने वर्ष १९४० में स्वीकार किया था। अंत में कैबिनेट सरकार ने संविधान सभा का विचार सामने रखा और इसने भारत के संविधान की शुरुवात को चिन्हित किया। संविधान का प्रारूप तैयार करनें में २ वर्ष लगे। १९४९ को अपनाया गया था। यह २६ जनवरी १९५० को लागू हुआ तथा इस दिनको "भारत के गणतंत्र दिवस" के रूप में मनाया जाता है।

१) भारतीय संविधान के निर्माण की क्या आवश्यकता थी ?

यह विश्वभर में विभिन्न क्रांतियों से उभरा।

विभिन्न सामाजिक, ऐतिहासिक और राजनैतिक कारक।

ब्रिटिश औपनिवेशिक शासन की समाप्ति के बाद एक नए शासन प्रणाली की आवश्यकता उत्पन्न हुई।

भारत में विशाल संस्कृतियाँ, धर्म, भाषाएँ और परंपरा है, जिसके कारण राष्ट्र में एक समान कानून बनाने की आवश्यकता हुई।

संविधान का एक मूल उद्देश्य नागरिकों के मानवाधिकारों की रक्षा करना और उन्हें मनमानीकी प्रशसकिय कार्यों से बचाना है।

भारत को राष्ट्र के सभी राज्यों में जाँच और संतुलन बनाएँ रखने के लिए लोकतंत्र के सिध्दांतो को स्थापित करने की आवश्यकता थी।

सामाजिक न्याय और समानता ये कारण हैं, जिनके कारण जाति, लिंग, धर्म, नस्ल के आधार पर दीर्घकालीन भेदभाव के विरुध्द नियम बनाने की शुरुवात हुई।

२) भारतीय संविधान के स्त्रोत क्या हैं ?

भारत सरकार अधिनियम १९३५:-

संविधान निर्माण के लिए इस अधिनियम के विभिन्न सिध्दांतों और प्रावधानों को अपनाया गया जैसे :

शक्तियों का विभाजन।
प्रांतिय स्वायत्तता।
व्दिसदनीय व्यवस्था।

ब्रिटिश संविधान :

१) संसदयीय शासन प्रणाली
२) कानून का शासन
३) विद्यार्थी प्रक्रिया
४) एकल नागरिकता
५) कैबिनेट प्रणाली
६) फरमाधिकार रीट
७) संसदीय विशेषाधिकार
८) व्दिसदतीयता

अमेरिकी संविधान :

१) मौलिक अधिकार
२) न्यायपालिका की स्वतंत्र्यता
३) न्यायिक पुनर्विलोकन
४) राष्ट्रपति पर महाभियोग
५) उच्चतम न्यायालय और उच्च न्यायालय के न्यायाधिशों को हटाना
६) उपराष्ट्रपति का पद

आयरिश संविधान :

१) राज्य के नीतिनिर्देशक सिध्दांत
२) राज्य सभा (उच्च सदन) के लिए सदस्यों का नामांकन
३) राष्ट्रपति के निर्वाचन की विधी

कनाडा संविधान :

१) एक दृढ केंद्रशासित संघ
२) केंद्र में अवशिष्ट शक्तियों का निहित होना
३) केंद्रव्दारा राज्यों के राज्यपालों की नियुक्ती
४) उच्चतम न्यायालय का सलाहकारी अधिकारता

ऑस्ट्रिलियाई संघ :

१) समवर्ती सूची
२) व्यापार, वाणिज्य और समागत की स्वतंत्रता
३) संसद के दोनों सदनों की संयुक्त बैठक
४) वाइमर संविधान
५) सोवियत संविधान
६) मौलिक कर्तव्य
७) प्रस्तावना में न्याय के आदर्श (सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक)
८) आपातकाल के दौरान मौलिक अधिकारों का निलंबन

फ्रांसेसी संविधान :

१) गणतंत्र
२) प्रस्तावना में स्वतंत्रता
३) समानता और बंधुत्व के आदर्श
४) दक्षिण अफ्रिकी संविधान
५) भारतीय संविधान में संशोधन की प्रक्रिया
६) राज्यसभा के सदस्यों का निर्वाचन

जापानी संविधान :

१) विधीव्दारा स्थापित प्रक्रिया

संविधान सभा के अंतर्गत कौन-सी समितियाँ गठित की गई ?

संविधान सभा के अंतर्गत कुल आठ समितियाँ गठित की गई:

१) संघशक्ती समिती :- इस समिती की जिम्मेदारी थी कि वह विषय- वस्तु को परिभाषित करे जिन पर संघ कार्यापालिका और विधायिका को शक्ति होगी। इस समिती की अध्यक्षता पंडित जवाहरलाल नेहरू ने की थी।

२) संघीय संविधान समिती :- इनमें भारत के संविधान के लेखन पर कार्य किया गया।

३) प्रान्तिय संविधान समिती :- इस समिती की स्थापना प्रांतिय सर पर सरकार की प्रणाली और

स्वरूप को निर्धारित करने के लिए एक मॉड्यूल प्रदान करने के लिए की गई थी। इस समिति की अध्यक्षता सरदार वल्लभभाई पटेल ने की थी।

४) प्रारूप समिती :- इस समिति ने अन्य समितियों व्दारा दी गई रिपोर्टों के आधार पर संविधान का ? प्रारूप तैयार करने का कार्य किया। इस समिती की अध्यक्षता डॉ. बी. आर. अंबेडकर ने की थी।

५) मौलिक अधिकार, अल्पसंख्यक तथा जनजातिय एवं बहिष्कृत क्षेत्रों पर सलाहकार समिती:- सरदार वल्लभभाई पटेल की अध्यक्षता में गठित इस समिति में निम्मलिखित पाँच उपसिमितियाँ थी :-

१) मौलिक अधिकार उप-समिती

२) अल्पसंख्यक उप-समिती

३) उत्तर- पश्चिम सीमांत जनजातीय क्षेत्र उप-समिती

४) उत्तरपूर्व सीमांत जनजातीय क्षेत्र और असम बहिष्कृत एवं आंशिक रूप से बहिष्कृत क्षेत्र उप-समिती

६) प्रक्रिया नियम समिती:- यह समिती सदस्यों के प्रवेश और त्यागपत्र, विधानसभा और उसके विभिन्न समितियों के कार्य संचालन तथा विधानसभा के कामकाज में शामिल सभी व्यक्तियों के वेतन एवं भत्ते तय करने से संबधित प्रकियात्मक नियम बनाने के लिए जिम्मेदार थी।

१) अन्य समितियाँ क्रमश: राज्यसमिती और संचालनसमिती थीं। जिनके अध्यक्ष पंडित जवाहलाल नेहरू तथा डॉ. राजेंद्र प्रसाद थे।

२) इन प्रमुख समितियों के अंतर्गत १३ छोटी समितियाँ गठित की गई।

भारतीय संविधान की प्रमुख विशेषताएँ क्या है ?

१) सबसे लंबा संविधान।

२) कठोरता और लचिलेपन का मिश्रण।

३) प्रस्तावना।

४) समाजवादी, कल्याणकारी, धर्मनिरपेक्ष राज्य।

५) निर्देशक सिध्दांत।

६) अध्दग-संघीय व्यवस्था।

७) संविधान और संवैधानिक का पालन करना।

भारत का संविधान भारत के नागरिकों का एकता का केंद्र बन गया है। यह एक ऐसा तरिका है जिसके माध्यम से लोग अपने अधिकारों और उपचार का दावा करते हैं, संविधान प्रशासनव्दारा मनमानी कार्यवाही से संबंधित मुद्दों पर अंकुश लगाने में सहायता करता है, भारत में आज अगर हम स्वतंत्र रूप से सम्मान के साथ रह रहे हैं, तो यह संविधान के कारण है। संप्रभुता, लोकतंत्र और स्वतंत्रता, अधिकार तथा कर्तव्य सभी शासकीय मानदंडो को मिलाकर सबसे बडी संपत्ति भारत का संविधान बनया गया है।

नाम : **बुलबुले प्राजक्ता गंगाप्रसाद**
बी.ए. प्रथम वर्ष

संवैधानिक मूल्ये: स्वरूप एवं विशेषताएँ

मूल अधिकार का वर्णन भारतीयय संविधान के भाग -३ (अनुच्छेद १२से ३५) तक किया गया है। भारतीय संविधान में मूल अधिकार संयुक्त राज्य अमेरिका के संविधान से लिया गया है। मूल अधिकार वह अधिकार है जो मनूष्य के लिए अत्याधिक महत्त्वपूर्ण है इसके बिना मनूष्य का जीवन संभव नहीं है। यह अधिकार नागरिकों को संविधानव्दारा दिया गया है। मनूष्य के विकास के लिए मूल अधिकार आवश्यक है तभी मनुष्य समाज में विकास कर सकता है। इसके बिना समाज में विकास नहीं हो सकता है। इसमे सबसे महत्त्वपुर्ण बात यह है कि संसद अधिकारों में संशोधन नहीं कर सकती है। और यह शक्ती केवल संविधान सभा के पास होगी।

इन अधिकारों का उल्लंघन नहीं किया जा सकता है। मूल अधिकार न्याय योग्य है जो समाज में सभी व्यक्ती को समान रूप से प्राप्त है।

मूल अधिकारों के प्रकार :- भारतीय नागरिकों को छह मूल अधिकार प्राप्त है।

१) समानता का अधिकार (अनुच्छेद १४-१८)
२) स्वतंत्रका का अधिकार (अनुच्छेद १९-२२)
३) शोषण के विरुध्द अधिकार
(अनुच्छेद २३-२४)
४) धर्म की स्वतंत्रता का अधिकार
(अनुच्छेद २५-२८)
५) संस्कृति और शिक्षासंबंधी अधिकार
(अनुच्छेद २९-३०)
६) संवैधानिक उपचारों का अधिकार
(अनुच्छेद -३२)

भारतीय संविधान में ७ मूल अधिकार प्राप्त था जो बाद में ४४ वे संविधान संशोधनव्दारा १९७८ में संपत्ति के अधिकार को मूल अधिकार के सुचि से हटा दिया गया और इसे कानुनी अधिकार में रख दिया गया। इस प्रकार वर्तमान में छह मूल अधिकार भारतीय नागरिकों को प्राप्त है।

समता का अधिकार :(अनुच्छेद १४-१८)

समानता का अधिकार का अर्थ यह है कि सभी नागरिकों के लिए सम्मान कानून है। सम्मान का अधिकार जाति,धर्म,लिंग या जन्मस्थान रूप से अधिकार देना समानता का अधिकार कहलाता है। अनुच्छेद १४- कानून के समक्ष समानता :- संविधान के अनुच्छेद १४ इस बात की गारंटी देता है कि, सभी नागरिकों के प्रति समान अधिकार को कानूनी रूप से दिया जाएगा। अनुच्छेद १५-धर्म, जाति, लिंग, जन्मस्थान पर भेदभव ना करना :- संविधान के अनुच्छेद १५ में यह कहा गया है कि धर्म,जाति, लिंग या जन्म स्थान पर किसी भी प्रकार का भेदभाव नहीं किया जाएगा।

अनुच्छेद १६- राज्य में नौकरियों का समान अवसर:- भारतीय संविधान के अनुच्छेद १६ में यह कहा गया है। कि, सभी व्यक्तियों को सरकारी नौकरी में समान अवसर प्राप्त होंगे। परंतु राज्य पिछडी हुई जातियों के लिए कुछ स्थान सुरक्षित कर सकता है अनुच्छेद १७- अस्पृश्यता का निषेध:- संविधान के अनुच्छेद १७ के व्दारा छुआछूत को अवैध घोषित किया गया है। इसमें कहा गया है कि, किसी भी धर्म या जाति के प्रति भेदभाव करने पर

उसे दंड दिया जाएगा। अनुच्छेद १८- उपाधियों का अंत:- संविधान के अनुच्छेद १८ में कहा गया है कि, सरकार के अनुमती के बिना विदेशों से भी उपाधि स्वीकार नहीं कर सकते है। केवल राज्यों सेना या शिक्षा से संबधित उपाधि को ही प्रमुख ही ग्रहण किया जा सकता है।

स्वतंत्रता का अधिकार (अनुच्छेद १९-२२):-

स्वतंत्रता का अधिकार वह अधिकार है जो भारतीय संविधानव्दारा भारत के जनता को दिया गया है। स्वतंत्रता इसलिए दिया गया है, ताकि सभी व्यक्ती समाज में विकास कर सके अनुच्छेद १९ के व्दारा सभी नागरिकों को स्वतंत्रता के छह अधिकार की गारंटी देता है।

अनुच्छेद १९-

१) विचार एवं अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता

२) शांतिपूर्वक संम्मेलन में भाग लेने की स्वतंत्रता

३) संघ, संस्था बनाने की स्वतंत्रता

४) व्यवसाय आदि की स्वतंत्रता का अधिकार

५) भारत राज्य क्षेत्र में बिना किसी भाग में निवास करने और बसने की स्वतंत्रता

६) भारत राज्य क्षेत्र में बिना रोक-टोक आने-जाने की स्वतंत्रता

अनुच्छेद २०- अपराध के दोषी सिध्दी के संरक्षण:- संविधान के अनुच्छेद २० में यह

अनुच्छेद २१- प्राण एवं दैहिक स्वतंत्रता :- अनुच्छेद २१ के अनुसार किसी व्यक्ति को उसके प्राण या दैहिक स्वतंत्रता से विधि व्दारा स्थापित प्रक्रिया के अनुसार ही वंचित किया जाएगा अन्यथा नहीं। यह अधिकार नागरिकों और गैर-नागरिकों दोनों के लिये उपलब्ध है। अनुच्छेद २२- गिरफ्तारी से संरक्षण:- संविधान के अनुच्छेद २२ में यह कहा गया है कि, किसी भी व्यक्ति के गिरफ्तारी के समय उनका उपराध बताए बिना गिरफ्तार नहीं किया जा सकता है। यदि बिना अपराध बताएं गिरफ्तार है तो उसे अधिक समय तक गिरफ्तार नहीं रखा जा सकता है।

शोषण के विरुध्द अधिकार (Art 23-24)

संविधान के अनुच्छेद २३ में यह कहा गया है कि, किसी भी व्यक्ती से बंदी या मजदुरी नहीं करा सकते हैं। इसी अनुच्छेदव्दारा मनुष्यों का क्रय-विक्रय, स्त्रियों का दुराचार आदि भी दन्डनीय है।

धार्मिक स्वतंत्रता का अधिकार

धार्मिक स्वतंत्रता का अर्थ होतो है के भारत के सभी नागरिको अपने अनुसार धर्म अपनाने या मानने की आजादी दी गई है। इसमे किसीभी प्रकार का भेदभाव नहीं किया जाएगा। संविधान के अनुच्छेद २५ मे कहा गया है कि, भारत के प्रत्येक व्यक्ति को किसी भी धर्म को मानने, आचरण करने तथा धर्म का प्रचार करने की स्वतंत्रता दी गई है।

संस्कृती और शिक्षासंबंधी अधिकार (अनुच्छेद २९-३०)

भारत के राज्यक्षेत्र या उसके किसी भाग के निवास नागरिकों को किसी अनुभाग को, जिसकी अपनी विशेष लिपी, या संस्कृती है, उसे बनाए रखने का अधिकार होगा। राज्यव्दारा घोषित या राज्य निधी से सहायता पानेवाली किसी शिक्षा संस्था में प्रवेश से किसी भी नागरिक को केवल धर्म, मूलवंश, जाति, भाषा या इनमें से किसी के आधार पर वंचित नहीं किया जाएगा।

संवैधानिक उपचारों का अधिकार (अनुच्छेद ३२)

संविधान के अनुच्छेद का अधिकार यानि की अनुच्छेद ३२ के तहत यह कहा गया है कि,

संवैधानिक उपचारों का यह अर्थ है कि, अगर कोई व्यक्ति मूल अधिकार का हनन करता है तो भारतीय संविधानव्दारा उच्च न्यायालय तथा सर्वोच्च न्यायालय में लेख निर्देश तथा आदेश जारी कर सकता है।

भारतीय संविधान की प्रमुख विशेषताएँ

भारत का संविधान २६ जनवरी १९५० को लागू हुआ था। यह दुनिया का सबसे विस्तृत एवं लिखित संविधान है। जिसमें ३९५ अनुच्छेद २२ भाग और ८ अनुसूचियाँ थी। लेकिन इसमें समय-समय पर कई संशोधन किए गए है। जिसके कारण वर्तमान समय में भारतीय संविधान में ४६५ अनुच्छेद २५ भाग और

यूँ १२ अनुसुचियां है । भारतीय संविधान १९४९ को ही बनकर तैयार हो चुका था। लेकिन इसे २६ जनवरी १९५० को ही पूरे देश में लागू किया गया क्योंकि पहली स्वतंत्रता दिवस २६ जनवरी १९३० कोही मना लिया गया था जिसके कारण २६ जनवरी को संविधान लागू किया गया और इसी दिन से प्रत्येक वर्ष २६ जनवरी को गणतंत्र दिवस के रूप में मनया जाता है। भारतीय संविधान के निर्माण में २ वर्ष ११ महिने और १८ दिन का समय लगा था। इसके अंतर्गत कार्यपालिका विधायिका, न्यायपालिका, नागरिको के मूल अधिकार, मूल कर्तव्य इत्यादी के विषय में अस्पष्ट उल्लेख किया गया है। भारतीय संविधान के निम्म विशेषताएं है.

कठोरता और लचिलापन :-

भारत का संविधान ना तो कठोर है और ना ही लचिलानन बल्कि दोनों का मिश्रण है। कठोर संविधान का अर्थ है कि, संशोधन के लिए विशेष प्रक्रिया की जरूरत होती है। जबकि लचिलापण संविधान वह होतो है जिसमें संशोधन आसानी से किया जा सकता है। इसलिए भारतीय संविधान में ना ही अधिक कठोर पर बल दिया और ना ही अधिक लचिलापण बल्कि दोनों का महत्त्व दिया गया है। जबकी संयुक्त राज्य अमेरिका में कठोरता के नियम को अपनाया गया है वहाँ पर लचिलापण को नहीं अपनाया है। कठोर संविधान में बिना विशेष प्रक्रिया के संशाधन नही किए जा सकते है।

भारत एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र है सभी धर्मी को देश में समान अधिकार प्राप्त है। वर्ष १९७६ में ४२ वे संविधान संशोधनव्दारा संविधान की प्रस्तावना में धर्मनिरपेक्ष शब्द को जोडा गया है। यहाँ पर हर व्यक्ति को अपने अनुसार किसी धर्म को अपनाने या मनाने की स्वतंत्रता दी गई है। धर्म के नाम पर किसी भी प्रकार का भेदभाव नहीं किया जाएगा सार्वजनिक सेवाओं में सभी नागरिकों को समान अवसर दिए जाएँगे।

एकल नागरिकता :

भारत का संविधान देश के प्रत्येक व्यक्ति को एकल नागरिकता प्रदान करता है। चाहे भारत को किसी भी राज्य के व्यक्ती हा सभी को एकल नागरिकता प्राप्त है। जबकी इटली, आयरलैंड जैसे देशों में दोहरी नागरिकता प्रावधान है। इन देशों में नागरिकता असानीसे पाई जा सकती है। लेकिन भारत के साथ ऐसा नहीं है यहाँ पर भारत के नागरिक रहते हुए आप दुसरे देश के नागरिकता को नही पा सकते है। भारत के कोई भी व्यक्ति किसी भी राज्य में जाकर रह सकता हैं उन्हें अन्य राज्य के व्यक्ति होने के आधार पर किसी भी प्रकार का भेदभाव नहीं कर सकता है।

एकीकृत और स्वतंत्र न्यायपालिका:

भारत का संविधान एकीकृत एवं स्वतंत्र न्यायपालिका प्रदान करता है। सुप्रीम कोर्ट भारत

का सर्वोच्य न्यायालय है। इसे भारत के सभी न्यायालयों पर अधिकार प्राप्त है। यहॉं पर एक ही न्यायपालिका को अपनाया गया है। जबकि अमेरिका में दोहरी न्यायपालिका को अपनाया गया है। भारत को राज्य स्तर पर उच्च न्यायालय तथा केंद्र स्तर पर सर्वोच्च न्यायालय है। यदि राज्य के किसी भी समस्यों को उच्च न्यायालय समाधान करता है तो ठीक है नहीं तो उसे सर्वोच्च न्यायालय में पेश किया जाता है। भारत में सर्वोच्च न्यायालय का अंतिम फैसला माना जाता है।

मताधिकार का अधिकार : भारत में सभी को मताधिकार प्राप्त है। चाहे वह मताधिकार हो या पुरुष हो यदि उसकी आयु १८ वर्ष है तो वह मताधिकार दे सकता है। कई ऐसे देश है जहाँ पर केवल शिक्षित लोग ही मताधिकार दे सकते है। लेकिन भारत में ऐसा नही बल्कि भारत में चाहे शिक्षीत हो या अशिक्षित सभी को मताधिकार देने की अधिकार प्राप्त है।

नाम : **वैशाली भगवान खरात**
बी.ए. प्रथम वर्ष

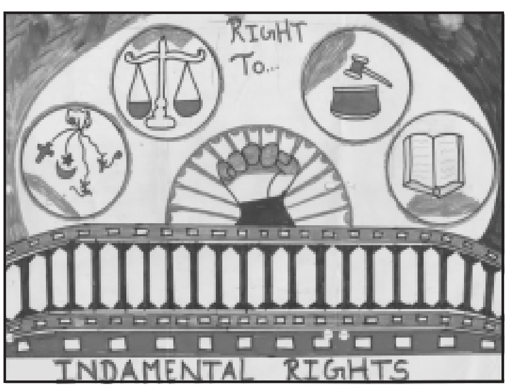

भारतीय संविधान और सामाजिक न्याय

सामाजिक न्याय के अंतर्गत एक न्यायसंगत और निष्पक्ष सामाजिक व्यवस्था का निर्माण होता है और समुदाय के प्रत्येक सदस्य हेतु न्याय प्रदान करता है समाज में असमानताओं को दूर करना और समाज के सामाजिक समाज के हर हिस्से में वास्तविकता बनने के लिए स्वास्थ सेवा, शिक्षा, रोजगार आदि सामाजिक आवश्यकता है स्पष्ट लक्ष्यों रुप में परिभाषित लक्ष्यों की प्रगती के लिए समाधान के साथ परिवर्तन और में चार सिध्दांतों पर संभव है एक परिभाषा पहूँच समानता भागीदारी और मानवधिकार न्याय Social Justice का मतलब है समाज में सभी को समान अवसर मिले यह समाज में सभी के लिए न्याय और समानता सुनिश्चित करने का सिध्दांत है जिसमें जाति धर्म लिंग या किसी अन्य आधारपर भेदभाव नही किया जाता है। सभी को समान अवसर मिले जिससे वे अपने जीवन में सफल हो सकें किसी भी व्यक्ती के साथ जाति, धर्म, लिंग या किसी अन्य आधार पर भेदभाव न हो।

सामाजिक समानता :- समाज में सभी लोंगो के बीच समानता हो, चाहे वे किसी भी जाती धर्म या लिंग के हो।

न्यायपूर्ण वितारण:- समाज के संसाधनों और अवसरों को सभी लोगों के बीच न्यायपूर्ण ढंग से वितरित सभी के मानवाधिकारों का संरक्षण किया जाए। समाज में सभी लोंगो के बीच एकता और

सद्भाव हों।

सामाजिक समरसता :– सामाजिक न्याय से समाज में स्थिरता आती है क्योंकि लोग न्यायपूर्ण और समान रूप से व्यवहार किए जाने से संतुष्ट होते है। सामाजिक न्याय से सामाजिक विकास होता है क्योंकी सभी को समान अवसर मिलते है और वे अपने जीवन में बेहतर प्रदर्शन कर सकते है.

व्यक्तिगत विकास:– सामाजिक न्याय से व्यक्तिगत विकास होता है. क्योंकी लोग अपने अधिकारों और अवसरों के बारे में जागरुक होते है और वे अपने जीवन में बेहतर ढंग से प्रदर्शन कर सकते है।

मानवाधिकारों का संरक्षण:– सामाजिक न्याय से मानवाधिकारो का संरक्षण होता है क्योंकि सभी को अपने अधिकारों के बारे में जागरूक होने और उनका उपयोग करने का अवसर मिलता है। शिक्षा स्वास्थ और रोजगार में सभी को समान अवसर मिलना भेदभावरहित व्यवहार जैसे कि जाति धर्म या लिंग के आधार पर भेदभाव न करना, समान कानून और न्याय व्यवस्था जिसमें सभी को न्याय मिले, सामाजिक सुरक्षा जिससे सभी को बुनियादी जरुरतों को पूरा करने में मदत मिले.

भारतीय संविधान में सामाजिक न्याय क्या है – सामाजिक न्याय तभी प्राप्त किया जा सकता है जब आर्थिक और राजनैतिक न्याय मौजूद हो। भारतीय संविधान भाग १११ के तहत अनुच्छेद १४ और १५ के तहत समानता से संबधिता प्रावधान करके तींनो प्रकार के न्याय को लागू करता है।

संविधान में न्याय कितने प्रकार के होते है – राजनीतिक न्याय सामाजिक न्याय और अर्थिक न्याय, सामाजिक न्याय प्राप्त करने के लिए विविधता समानता, भागीदारी, और मानवधिकारों कें सिध्दांतो को संबोधित किया जाना चाहिए और उन्हें प्राप्त करना चाहिए। कुछ लोगों के लिए सामाजिक अन्याय के लिए लडाई जारी है क्योंकि समाज के भीतर कई लोग इसे प्राप्त करना चाहते है।

सामाजिक न्याय क्या है– सामाजिक न्याय से आशय एक ऐसे न्यायपूर्ण समाज की स्थापन से है जिसमें सामाजिक आर्थिक विषमताएँ न्यूनतम हो।, समाज सुरक्षित हो और संसाधनो का वितरण सर्व न्याय स्वीकृती के आधार पर हो। सामाजिक न्याय का उद्देश राज्य के सभी नागरिकों को सामाजिक समानता उपलब्ध करना है। न्याय के तीन प्रमुख सिध्दांत है, निष्पक्षता, समानता और अधिकार

१) निष्पक्षता न्याय का यह सिध्दांत कहता है की, सभी के साथ बिना किसी भेदभाव के समान व्यवहार किया जाना चाहिए इसका मतलब है की, चाहे कोई भी हो उसे न्याय प्राप्त करने का अधिकार है और सभी लोगों को समान कानूनों के अधिन रखा जाना चाहिए.

२) न्याय में समानता का अर्थ है की, सभी को समान अवसर प्राप्त होने चाहिए और किसी भी व्यक्ती या समुह के साथ जाति, लिंग, धर्म या किसी अन्य आधार पर भेदभाव नही किया जाना चाहिएँ।

नाम : **कांबळे समता संदेश**
बी.ए. प्रथम वर्ष

संविधान की रोशनी
(कहानी)

भूमिका : आदित्य एक छोटे से गाँव में रहने वाला होशियार लडका था। उसे हमेशा सवाल करने की आदत थी। एक दिन उसने अपने शिक्षक से पूछा सर भारतीय संविधान क्या होता है ?

शिक्षक मुस्कुराए और बोले संविधान हमारे देश का सबसे बडा कानून है। इसमें हमारे अधिकार कर्तव्य और सरकार की व्यवस्था के नियम लिखे गए हैं। फिर उन्होंने बताया कि, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर और उनके साथियों ने कितनी मेहनत से यह संविधान बनया ताकि हर नागरिक को समान अधिकार मिले। गाँव में एक गरीब महिला सीता काकी बने बेटे को अच्छे स्कूल में दाखिला दिलाना चाहती थी। लेकिन स्कूल अधिकारी ने कहा यह अमिरोंका स्कुल है। यहाँ गरिबों के लिए जगह नहीं है। यह सुनकर आदित्य को बहूत गुस्सा आया। शिक्षकव्दारा सिखाए गए पाठ को याद करके आदित्य ने पता लगया कि, संविधान का अनुच्छेद २१A हर बच्चे को शिक्षा का अधिकार देता है। वह अपने पिता के साथ जिला अधिकारी के पास गया और शिकायत दर्ज करवाई। कुछ ही दिनों में स्कूल को आदेश मिला कि वे सीता काकी के बेटे को दाखिला दें।

गाँव के लोंगो ने पहली बार संविधान की ताकत को महसूस किया। आदित्य की वजह से लोग अपने अधिकारों के प्रति जागरूक हुए। आखिर में आदित्य ने अपने शिक्षक से पूछा सर मैं बडा होकर क्या बनूँ? शिक्षक मुस्कुराए और बोले संविधान ने तुम्हे सोचनें और लडने की ताकत और आजादी दी है। तुम नेता, वकील या न्यायाधीश भी बन सकते हो।

महत्त्व : संविधान केवल एक किताब नही बल्कि न्याय और समानता की मशाल है। जब तक लोग अपने अधिकार नहीं जानेंगे तब तक अन्याय होता रहेगा। इसलिए संविधान को पढना और समझाना बहुत जरी है।

नाव : **अक्षरी डहाळे**
बी.ए. प्रथम वर्ष

भारतीय संविधान में महिलाओं के कानुनी अधिकार

आझादी के बाद आबादी को मजबुत करने के मकसद से भारतीय संविधान ने कई अधिकार दिए गए है। इसकी जरूरत जनसंख्या में महिलाओं के अनुपात में अंतर बालिकाओं, किशोरिओं, महिलाओं के प्रति होने वाला भेदभाव और असमानता के चलते महसूस की गई, इस विषय पर देश और सरकार के प्रयास और लैंगिक असमानता का सिध्दान्त भारतीय संविधान की प्रस्तावना और मूल अधिकारों, मूल कर्तव्यों और निति निर्देशक सिध्दान्तो में सम्बोधित है। संविधान महिलाओं को समानता भेदभावरहित आधार देता है।

अगर भारत देश का संविधान ये नहीं होता तो आज महिलाओं की स्थिती ऐसी नहीं होती जो आज है। आज महिला देश की प्रधानमंत्री, राष्ट्रपती पद तक बनती है। वह किसी जाती या धर्म से नहीं आती है देश की किसी भी वर्ग की महिला कोई भी हो वो सभी अधिकार उसको प्राप्त हैं। जो पुरुष को प्राप्त किए गये है। और यह अधिकार सिर्फ डॉ. बाबासाहब अंबेडकरजी ने दिए है। जब उन्होंने इस व्यवस्था को देखा कि यहाँ पर महिलाओं की स्थिती बहुत दैन्य है और उन्होंने बाहर देश में जाकर देखा की, १९१३ में किस तरह महिला कंधे से कंधा देकर काम करती है और कैसे उन्होंने देश को सर्वपरि बनाया है। उन्होंने यहाँ पर देखा महिलाओं की स्थिती यहाँ पर बहुत दैन है, उन्हें एक भोग की वस्तु समझा जाता है। उन्होंने महिलाओं को इस बंधन से निकाला, उनकी पीडा को समझा। उन्होंने इस दर्द को समझा, उन्होंने समस्त महिलाओं को समझा चाहे वो किसी भी जाती या वर्ग की हो उनको उचित सन्मान दिया इज्जत दिया जिसे महिला कहाँ तक पहुंच गई है। लेकीन फिर भी इतना सब कुछ होने के बावजूद आजभी वर्तमान मैं अवस्था ऐसी हो गई है। कि, महिलाओं पर जगह जगह बलात्कार हो रहै हैं। उनपे अत्याचार हो रहा है, में सरकार से अपिल करती हूँ कि किसी भी तरह से जैसै भी हो महिलाओं को बराबर के हिस्से मे लाए। पुरुष के बराबर लाए और वो इज्जत और वो अधिकार मिलने चाहिये. जो बाबासाहब ने महिलाओं को दिए है।

भारतीय संविधान में महिलाओं के लिए कानुनी अधिकार : अनुच्छेद १४ – महिलाओं को समानता का अधिकारी अनुच्छेद १५ – (३)– कोई बात राज्य को स्त्रियो और बालकों के लिए कोई विशेष उपबंध करने से निर्वाचित नहीं करेंगी। अनुच्छेद १६ – (१) लोक सेवाओं में बिना भेदभाव के आधार के अवसर की समानता। अनुच्छेद १९ – (१) समान रूप से अभिव्यक्ती की स्वतंत्रता है। अनुच्छेद २१ – स्त्री पुरुष को प्राण एवं वैदिक स्वाधिनता से वंचित नहीं किया जा सकता। अनुच्छेद २३–२४– स्त्री पुरुष को शोषण के विरुध्द समान अधिकार दिए गए है। अनुच्छेद २५–२८– दोनों के धार्मिक स्वतंत्रता के समान अधिकार दिए गए है। अनुच्छेद २९–३०– शिक्षा एवं संस्कृती का अधिकार। अनुच्छेद ३२– संवैधानिक उपचारों का अधिकार। अनुच्छेद ३९ – (––) पुरुष, स्त्री को समान कार्य के लिए समान वेतन का अधिकार दिया गया है।

अनुच्छेद ४२ – प्रसुती सहायकता प्राप्ती की व्यवस्था अधिकार। अनुच्छेद ५१ (क)-(५)- ऐसी प्रथाओं का त्याग जो स्त्रियों के सन्मान विरुध्द हो। अनुच्छेद २४३ (५) – पंचायती राज्य संस्थाओं में एक/तिहाई आरक्षण अनुच्छेद -७३ वे और ७४ वे संशोधन (१९९३) महिलाओं के लिए पंचायतों और नगरपालिकाओं के स्थानिक चुनाओं में आरक्षण का प्रावधान किया गया है। जो उन्हे भागीदारीकता मजबूत आधार प्रदान करता है।

गर्भवती महिलाओं और शिशुओं को कुछ विशेष कानुनी अधिकार दिए गऐ है। संविधान के अनुच्छेद -४२ में कामकाजी माताओं के लिए भी कुछ प्रावधान है। १९६१ में कामकाजी महिलाओं के लिए प्रसुती प्रसुविधा कानून बनाया गया। २०१६ में इस कानून को संशोधन करने के लिए मातृत्व लाभ (संशोधन) विधेयक लागू किया।

नाम : **सुनिता होणाजी चोपडे**
बी.ए. प्रथम वर्ष

English

LANGUAGE

Sailent Features of the Indian Constitution

What are the salient features of Indian Constitution? Before making the present Constitution, the farmers examined Constitutions of various contries of the world and also the working of the Government of India Act, 1935. They liberally borrowed appropriate provisions from Constitutions of many countries of the world. The Constitution so adopted has the following salient features.

1. The Lengthiest Constitution in the Wrold.- Constitutions are classified into written, like the American Constitution, or unwritten, like the British Constitution. The Constitution of India is the lenghtiest of all the written Constitutions of the world. It is a very comprehensive, elaborate and detailed document. The Indian Constitution originally consisted of 395 artical divided into 22 Parts and 9 Shedules. Presently, it consists of a Preamble, about 450 artical divided into 24 Parts and 12 Schedules.

2. Parliamentry From of Government.- The Constitution of India has opted for the British Parliamentry system of Government rather then American Presidential System of Gorvenment. The Parliamentary system is based on the principle of co-operation and co-ordination between the legislative and executive organs while the Presidential system is based of the doctrine of separation of powers between the two organs.

3. Unique blend of Rigidity and Flexibility.- The Constitution of India is neither right nor flexible but a synthesis of both. A rigid Constitutions is one that requires a special procedure for its amendment while flexible Constitution is one that can be amended in the same manner as ordinary laws are made.

4. Fundamental Ritgths.- Part III of the Indian Constitution guarantees six fundamental rights to all the citizens.
(a) Right to Equality (Articles 14-18);
(b) Right to Freedom (Artical 19-22);
(c) Right against Exploitation (Artical 23-24) ; (d) Right to freedom of Religion (Artical 25-28) ; (e) Cultural and Educational Rights (Artical 29-30) ; (f) Right to Constitutional Remedies (Artical 32).

5. Directive Principle of State policy.- The Directive Principles of State Policy Contained in Part of the Constitution set out the aims and objectives to be taken by the state in the governance of the country. According to B.R. Ambedkar "the Directive Principle of State Policy is a novel feature of the Indian Constitution. They can be calssified into three bond categories, Socialist, Gandhian and Liberal-intellectual.

6. Fundamental Duties.- By Forty-second Amendment Act, Part IVA has been addres to the Constitution which enumerates certain fundamental duties of the citizens, Orginally, ten duties were enlisted in clause (a) to (j) of artical 51A. Clause (k), which imposes duty on parents/wards has been addred by the constitution (86th Amendment Act, 2002).

7. A Federation with stronge Centralizing Tendency.- The term 'federation' has nowhere been used in the Constitution. Artical 1 describe that India "is a Union os States" Which implies two things: Firstly- Indian federation is not the result of an agreement by the States; and Secondly- no state has the right to secede from the federation. The Constitution of India extablishes a federal system of Government. It contains all the usual features of a federation viz., two governments, division of powers, written Constitution, Supremacy of the Constitution, rigidity of Constitution, independent judiciary and bicameralism.

8.Adult Suffrage.- In India every person, male or female, who has obtained the age of 18 years, is entitled to vote in elections to Parliament or State Legislatures. Originally this age limit was 21 years but after the 61st Amendment Act, 1988 it was reduced to 18 years.

9.An Independent Judiciary.- Independence of Judiciary is essential for impartial adjudication of disputes between individuals, between Union and State, between Union/State and individuals, between Union and States or between States inter se.The Supreme Court stands at the top of the integrated judicial system in the country.Below it, there are High Courts at the State level.This single system of courts enforces both the Central laws as well as the States laws.The Supreme Court of India is a federal court, the highest court of appeal, the guarantor of the fundamental rights of the citizens and the guardian of the Constitution.

10.A Secular State.- The Constitution of India stands for a secular State. Hence, it does not uphold any particular religion as the official religion of the Indian State. The term 'Secular' was added to the Preamble of the Indian Constitution by the 42nd Amendment Act, 1976.Articles 25-28 of the Constitution give concrete shape to this concept of secularism.

11.Single Citizenship.- In most of the federation, people have double citizenship, citizenship of the Union and citizenship of one of the several States which form the Union.Every citizen is the citizen of India and enjoys the same rights of citizenship no matter in which State he resides.

Name :
Shivani Tidke (BA FY)
Aakansha Chavan (BA FY)

Critical Analysis of Constitutional Amendments

The Constitution of India is the ultimate law of our nation, and all laws established by the Indian government must be consistent with it.It went into effect on January 26th, 1950.

To attain the larger aim of "equality of opportunity", the Constitution has awarded a few benefits in the form of fundamental rights to the backward and underprivileged community.Without Reservations, the authors of the Constitution believed that the goal of providing equal opportunity for everyone would be impossible to achieve.

When it comes to reservations, there are two schools of thought that emerge in equality jurisprudence. One school of thought holds that putting populations on a pedestal or giving them a leg up in the form of governmental job reservations exacerbates the disparity, hence increasing inequality and prejudice. The opposite school of thought contends that reservation, as a sort of affirmative action, is a means of achieving equality; by providing an extra push, historical injustices against specific communities are remedied. Compensatory discrimination is another phrase for this. "Reservations in public employment have been a sensitive subject under the Constitution's fundamental rights chapter, which has been revised several times and given diverse interpretations by the Supreme Court in numerous decisions over the last seven decades." The concept of the "Creamy Layer" states that a candidate must earn less than a particular amount to qualify for government employment and educational institutions. The Narendra Modi government's recent plea for a review of the Supreme Court's decision in the matter of "Jarnail Singh vs.

Lachhmi Narain Gupta" has refocused attention on the 'creamy layer' of the SC and ST groups' exclusion from quota rights. Throughout history, the concept of a creamy layer in reserves has been interpreted and expanded from a variety of angles. The concept is not without controversy and contradicting issues, which has resulted in a substantial quantity of jurisprudence and viewpoints on the subject.

Name :
Sujata Wahule (BA FY)

CONSTITUTIONAL AMENDEMENTS

RELATING TO RESERVATION

The case of Indra Sawhney has ushered in a story of constitutional revisions in the subject of reservations. Among the most well-known are:

1. The 77th Constitutional Amendment Reservation in promotion has been available to Scheduled Castes and Scheduled Tribes since 1955.Indra Sawhney and Others vs.Union of India and Others, the Supreme Court ruled on November 16, 1992, that reservation of appointments or positions under Article 16(4) of the Constitution is restricted to initial appointments and cannot be extended to promotion.The interests of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes would be harmed by the Supreme Court's decision.The current laws granting reservations in promotions for Scheduled Castes and Scheduled Tribes must be upheld since the representation of these groups in state services has not reached the desired level.Because the government is committed to safeguarding the interests of Scheduled Castes and Scheduled Tribes, it has decided to maintain the present policy of reservation in promotion for Scheduled Castes and Scheduled Tribes.To accomplish this, Article 16 of the Constitution must be amended by introducing a new section (4A) to provide for reservation in promotion for the Scheduled Castes and Scheduled Tribes.

2. The 81st Constitutional Amendment In the year 2000, two modifications were done to facilitate seamless reservations in the development of SC/STs. The 81st amendment was the first of these.1The Government accepted Article 16(4B) of the 81st amendment, which allowed the promotion reservation to exceed the 50% maximum set for periodic reserves. The amendment permitted the state to shift vacant positions from prior years. The 'Carry Forward Rule' was born out of this.

"The State may consider any unfilled vacancies of a year which are reserved for being filled in that year… as a separate class of vacancies to be filled in any succeeding year or years, and such class of vacancies shall not be considered together with the vacancies of the year in which they are being filled up for determining the ceiling of fifty percent reservation on the total number of vacancies of that year," according to Article 16(4B).

3.The 2nd Constitutional Amendment The State amended the Constitution for the second time in 2000.The State introduced a provision to Article 335 in the 82nd

amendment.11 The representatives of SCs / STs on services and posts must be suitable with the overall administrative performance, according to Article 335.In certain ways, the 82nd amendment nullified the requirement for performance. It put in place a paragraph that said that nothing in Article 335 prevented the State from lowering the qualifying standards or the level of evaluation of the reservation in the field of promotion for SC and ST members. Article 335 guidelines and the Supreme Court's Vinod Kumar12 decision, which clearly forbade a lowering of the qualifying marks in the case of a promotional reservation.

4.The 85th Constitutional Amendment Based on the quota rule, government employees belonging to the Scheduled Castes and Scheduled Tribes have benefited from consequential seniority on promotions.The interests of Scheduled Caste government employees have been negatively impacted by the decisions rendered by the Supreme Court in the cases of Virpal Singh Chauhan (1995) 6 SCC 684 and Ajit Singh No. I AIR 1996 SC 1189, which resulted in the issuance of the O.M. dated January 30, 1997.This has caused widespread concern, and representations have been received from a variety of sources, including Members of Parliament, to defend the interests of government employees from Scheduled Castes and Scheduled Tribes.The Government has evaluated the situation considering opinions obtained from different sources, and to preserve the interests of Government employees belonging to the Scheduled Castes and Scheduled Tribes, it has decided to reverse the effect of the O.M. of January 30, 1997.The desired outcome cannot be attained by simply withdrawing the O.M. dated January 30, 1997 ; instead, seniority of government officials must be reviewed or revised, and related benefits must be distributed to these government employees.This will demand revising Article 16(4A) of the Constitution to provide for consequential seniority in the case of promotion under the rule of reservation.It is also essential to make the proposed constitutional modification to article 16(4A) retroactive to the day when article 16(4A) entered into force, which is June 17, 1995.

Name :
Bodalwar Shital (BA SY)

Annual Report of Department of English

For Academic Year 2024-25

The The move of India's Government to nullify Article 370 of the Constitution not only broadened the legislative powers of the Union Parliament over the Jammu & Kashmir ('State/J&K') but also demoted J&K to the position of a Union Territory. Much has been written about its constitutional validity, mostly from the vantage point of the Government's power to bring about the changes and their legitimacy. In this blog post, I will limit my discussion to the question of whether Article 370 is a basic feature of the Constitution of India. Given the sacrosanct political arrangement it encapsulates as well as its role as an exemplar of Indian federal asymmetry, it is now upon the Supreme Court to formally acknowledge the constitutional basis of India's delicate distribution of powers. Permanently Temporary: The Nature of Article 370

The key to determining the basic structure question in relation to Article 370 is to understand its exact nature. While the marginal note of the provision characterizes it as a 'Temporary Provision', a number of Supreme Court ('Court') decisions have characterized it as having a continued existence and being permanent. Critics of the provision have argued that it was meant only as an interim arrangement and automatically lapsed once the constituent assembly for J&K was dissolved in 1957. On the other hand, those opposing this line of reasoning have sought to rely on the decisions of the Court to contend that the permanence attached to the provision by the Supreme Court has elevated it to the status of a basic feature of the Constitution.

In so far as the first argument is concerned, the Court has on various occasions, including in *Sampath Prakash* and *Santhosh Gupta*,relied on Article 370 (3) to suggest that the provision continues to be in existence. Thus, the Court has observed that the provision will cease to have effect only when the President makes a public notification to the contrary, *subject* to the condition laid down in clause 3 – i.e. recommendation of the Constituent Assembly for J&K – being fulfilled. The J&K High Court in *Ashok Kumar* has in fact gone one step further and has observed that the provision cannot be abrogated even using the amending powers of the Parliament under Article 368. The reference to Article 368 and the fetters on it is indicative of how a lot of people have come to view Article 370 as a basic feature of the Constitution.

Although the Supreme Court has alluded to Article 370 as permanent, it would not be prudent to read too much into it. To start with, the question of the provision's permanence or otherwise was not specifically in issue in any of the above cases. More importantly though, it has never been clarified what 'permanent' actually means. None of the Supreme Court decisions has explicitly equated such permanence to the Article being a basic feature. Also, unlike the J&K High Court, the Supreme has not mentioned any bar on the amending powers of the Parliament in these decisions.

Given these, we will have to look at other avenues to determine whether the provision qualifies as a basic feature. One way of doing it would be to rely on clause 3, as it requires the recommendation of a 'higher law-making' body to abrogate it. Another way is to examine if the political arrangements, such as the one brought about by Article 370, have been identified by the Court to be a basic feature. In this regard, the decision in *R Ganpatrao v. Union of India* is instructive. The Petitioners in *Ganpatrao* were rulers of some of the erstwhile princely states, who had relinquished their powers and joined the Indian Dominion by signing Instruments of Accession and Instruments of Merger, much like in the case of Kashmir's accession. One of the guarantees extended to them at the time of acceding to the Union was the annual payment of privy purses and certain other privileges. These promises were crystallized in the Constitution as well, in the form of Articles 291 and 362. Nevertheless, the said provisions were abrogated by a constitutional amendment. The Petitioner challenged the validity of the amendment on the ground that, among others, the provisions were a basic feature of the Constitution and could not have been repealed. They contended that the very identity of the Indian Union would have been different if not for the accession of these princely states, which in turn was achieved through the guarantees extended in the form of privy purses and other privileges. Thus, the arguments advanced in *Ganpatrao* follow a trajectory similar to what would be taken against the repeal of Article 370: the identity of the Indian Union would have been different had it not been for the promise embedded in Article 370 and its repeal would disturb the basic structure.

Unbalancing the Federal Power Balance

Another potential argument for classifying Article 370 as a basic feature is that its destruction strikes at the root of India's asymmetric federalism. While federalism itself has been as a basic feature, it is unclear whether asymmetry is an essential attribute of it. Although the courts do not directly answer this, there are clues to suggest

that this is the case. For instance, the Supreme Court the federal balance of distribution of legislative and executive powers as a fundamental feature of India's federalism. Asymmetrical arrangements, as in the case of Article 370 can be argued to be paradigm examples of such federal balancing of powers. Given that India is a quasi-federal system with strong centralizing tendencies, any exceptions carved out to this status quo (as in the case of Article 370) should carry with them a presumption that they are specifically meant to ensure such delicate balancing of federal powers. Moreover, given that such an asymmetrical relationship has been subjected to the will of a higher law-making body, there is a strong case to be made for classifying Article 370 as an essential feature of federalism and thus in turn a basic feature.

Despite this normative justification, the existence of Article 3, which vests wide discretion on the Union to, *inter alia*, alter the boundaries of a state or even a create a new state, may be seen as negating it. While the Article does not specifically envisage the destruction of a state, the Supreme Court in *State of West Bengal v Union of India* has observed that the powers under Article 3 extend to even completely extinguishing a state. Whether or not the observation holds precedential value, it sits uneasily with the ideas of states being sovereign in their spheres as well as differential distribution of federal powers. Nevertheless, Article 3 envisages a *geographical* disruption as opposed to the disruption of the federal power balance. Such a disruption goes to the root of *de facto* asymmetry, which involves differential distribution of territory, resources etc., as opposed to *de jure* asymmetry, which involves the differential distribution of powers to federal sub-units. But, this still leaves open the question of how *de jure* asymmetry may be retained if the territorial sanctity of a state is completely destroyed. A way for courts to balance these seemingly conflicting positions is to hold that the exercise of powers under Article 3 cannot be done in a way as to disrupt the federal balance or with an intention to covertly usurp the constitutionally guaranteed powers of a state. In the case of J&K, it should also be noted that Article 3 is not to be applied without the consent of the State. Given the Supreme Court's own position that constitutional interpretation has to be done keeping in mind the constitutional values that the text seeks to achieve, this argument holds much strength. Thus, Article 3 can arguably only be exercised in a manner to further asymmetry and not destroy it.

Name :
Saloni Raut (BASY)
Shivam Patwe (Basy)

Preamble to the Indian Constitution

The **Preamble to the Indian Constitution** refers to the introduction or preface to the Indian Constitution. As a text containing the essence of the Constitution, it is a reflection of the nation's identity, its democratic ethos, and its foundational principles. This article aims to explain the meaning of the Preamble, its historical background, components, significance, and other aspects related to it.

Meaning of the Preamble to the Indian Constitution

1. The term **'Preamble'** refers to **the introduction or preface to the Constitution**. It contains the summary or essence of the Constitution, along with the ideals and aspirations upon which the Indian state is founded.

2.While describing the meaning of the Preamble of Indian Constitution, an eminent jurist **N.A. Palkhivala** has called it the **'Identity Card of the Constitution'.** Similarly, **K.M. Munshi** has described it as the **'Political Horoscope of the Constitution'.**

Historical Background

On **December 13, 1946**, Nehru moved the **'Objective Resolution'** in the Constituent Assembly. This resolution defined the basic goal or purpose of the Indian Constitution. It also acted as the guiding principle for the members of the constituent assembly in framing the constitution. The same resolution was adopted as the Preamble to the Indian Constitution on **January 22, 1947.**

Text of the Preamble

We, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC and to secure to all its citizens: 1. JUSTICE, Social, Economic and Political; 2. LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship; 3. EQUALITY of Status and of opportunity and to promote amonge them all; 4. FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the nation; 5. In Our Constituent Assembly, this 26th day of November 1949, do HEREBY ADOPT, ENACT, and GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.

Features of Preamble of Indian Constitution

1.The Preamble of Indian Constitution is a **concise and comprehensive introduction** that outlines the philosophy and objectives of the Constitution. 2. It highlights India's commitment to being a **Sovereign, Socialist, Secular, and Democratic Republic,** ensuring independence, equality, and secular governance. 3.The

Preamble guarantees **justice (social, economic, and political), liberty (of thought, expression, belief, faith, and worship), equality (of status and opportunity),** and promotes fraternity to maintain national unity and individual dignity.

4.It reflects the **ideals and aspirations** of the people and serves as the **soul and guiding principle** of the Constitution.

5.As an integral part of the Constitution, it represents its **spirit and purpose.**

Components of the Preamble

1.**Source of authority for the Constitution** – The Preamble states that the Constitution **derives its authority from the people of India.**

2.**Nature of Indian State –** It declares India to be a **Sovereign, Socialist, Secular Democratic, and Republican Polity. 3. Objectives of the Constitution –** It specifies **Justice, Liberty, Equality, and Fraternity** as the objectives 4.**Date of adoption of the Constitution –** It stipulates **November 26, 1949**, as the date of its adoption

Key Words in The Preamble

"We, the People of India"

1.t is this phrase that affirms that the Constitution of India derives its authority and legitimacy from the people of India. 2. This phrase states that the Constitution is not imposed by any external authority but is drafted and adopted by the people themselves, reflecting their collective will and aspirations. 3.It signifies the power and responsibility vested in the citizens to govern themselves and participate in the democratic process.

Sovereign

The word 'sovereign' implies that India is neither dependent on nor dominated by any other country, but it is a self-governing state. 1. No authority is above it, and it is free to manage its own external and internal affairs. 2. Being a sovereign state, India can either acquire a foreign territory or cede a part of its territory in favor of a foreign state.

Socialist

The word 'socialist'' implies that it envisions a socio-economic system where there is an equitable distribution of wealth, resources, and opportunities, aiming to reduce economic inequalities among citizens. 1.The Indian brand of socialism is a '**democratic socialism**' wherein both private and public sectors co-exist side by side.

Secular

The word 'secular' emphasizes the principle of religious neutrality and the separation of religion from the affairs of the state. 1. The **Indian Constitution** embodies the positive concept of secularism, which means all religions in our country, irrespective of their strength, have the same status and support from the state. 2. This principle fosters social harmony, tolerance, and respect for religious diversity in a pluralistic society like India.

Democratic

The word 'democratic' emphasizes the establishment of a government that is accountable to the people and operates based on the consent of the governed. 1. The Indian Constitution provides for representative parliamentary democracy under which the executive is responsible to the legislature for all its policies and actions. 2. Universal voting rights for all adults, periodic elections, the supremacy of law, independance of the judiciary, and the absence of discrimination based on certain attributes are signs of the democratic nature of India's political system. 3. The term 'democratic' embraces not only political democracy but also social and economic democracy.

Republic

1.The term "republic" signifies a form of government where the head of state is elected by the people or their representatives, rather than being hereditary or appointed based on lineage. 2.It reflects the rejection of monarchy and the establishment of a political system based on democratic principles, where the authority of the government is derived from the consent of the governed. 3. A republic also means two additional things- 4.Political sovereignty is vested in the people rather than a single ruler like a king. 5.There is no privileged class, so all public offices are open to every citizen without any discrimination.

Justice

The term 'justice' signifies the commitment of the Indian state to ensure social, economic, and political justice for all its citizens.

1.**Social justice** – It refers to the equal treatment of all citizens regardless of social distinctions like caste, color, race, religion, gender, etc. It means the absence of privileges for any particular group in society and improving conditions of Backward Classes (SCs, STs, and OBCs) and Women.

2. **Economic justice** – It denotes non-discrimination between people based on economic factors. It also involves the elimination of inequalities in income, wealth, and property.

3. **Political justice** – It implies that all citizens should have equal political rights, equal access to all political offices, and equal voice in the government.

4. **The ideal of justice** – social, economic, and political – has been taken from the **Russian Revolution**

Liberty

The term 'liberty' means the absence of restraints on the activities of individuals, along with providing opportunities for individual growth and development. 1.The Preamble seeks to secure for all citizens the fundamental rights of liberty of thought, expression, belief, faith, and worship, which are enforceable in a court of law. 2. Liberty, as conceived by the Preamble, is not absolute but qualified. It means that

liberty does not mean 'license' to do whatever one likes. Instead, it has to be enjoyed within the limitations mentioned in the Constitution.

Equality

The term 'equality' means the absence of special privileges for any section of society and the provision of adequate opportunities for all individuals without any discrimination.

1. The Preamble secures for all citizens of India equality of status and opportunity in three dimensions:

2. **Civic Equality** – The **Fundamental Rights** under the **Right to Equality (Article 14-18)** seek to ensure civil equality.

3. **Political Equality** – The two provisions of the Constitution related to elections, as mentioned in Article 325 and Article 326, seek to ensure political equality.

4. **Economic Equality** – The **Directive Principles of State Policy**, as mentioned in Article 39, directs the state to secure men's and women's equal rights to an adequate means of livelihood along with equal pay for equal work. This seeks to ensure economic equality.

Fraternity

The term "fraternity" emphasizes the importance of fostering a sense of brotherhood and unity among all citizens. 1. The Preamble declares that fraternity has to assure two things the dignity of the individual and the unity and integrity of the nation.

2. The phrase '**dignity of the individual**' signifies that the Constitution ensures material betterment and recognizes every person's sacred individuality. 3. The phrase '**unity and integrity of the nation**' embraces both the psychological and territorial dimensions of national integration. It aims at overcoming hindrances to national integration like communalism, regionalism, casteism, linguism, secessionism, and so on.

Name :
Mamta Jadhav (BYSY)
Payal Bodkhe (BASY)

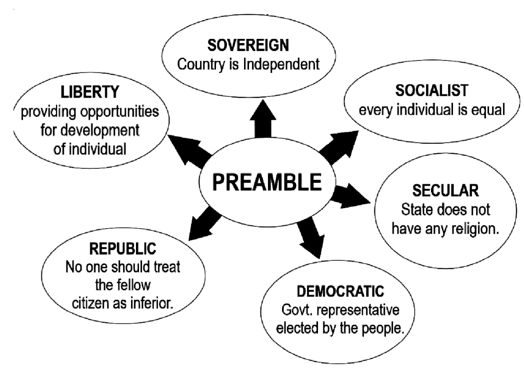

Importance of Constitution of India

The Constitution of India is a document containing the freamwork of the political system, the duties, rights, limitations and strcture of the government that this nation ought to follow. It also spell out the rights and duties of the Indian citizens. Nobody in India-not even the Prime Minister of the President - has the power to do anything that violates the constitutional rule. Every year, on 26th January, we celebrate Republic Day. It was on this day in 1950 that the Constitution of India became effective. Although Dr. Ambedkar is known for his prominent role in drafting the constitution, it was the fruit of the hard work of 299 people.

Big Constitution

The Indian constitution is the lengthiest constitution in the world. It has 448 artical organised into 25 parts and 12 schedules. Our country is so big with so many cultures, castes and religions and with so many states that people who drafted the Constitution had to focul on the minutest of detail. Besides, the Constitution has been amended many times and new rules and laws have been added. As a result, the Constitution of India became the lengthiest constitution in the world.

Constitution Flexible or Rigid

The beautiful thing about our Constituion is it can be modified if a political party has a supermajority and yet it is not easily modifiable. The Supreme Court has ruled that no provision of The Constitution can be with the aim to destroy that provision. At the same time, nobody has the right to tweak the basic structure of the Constitution. as a result, on one hand, our Constitution remains updated and on the other, no political party with evil intentions can defae it to establish a monopoly.

Crystal clear Notion

Unlike the British constitution, our Constitution is completely written with no ambiguity. It focuses on the minutest aspects of the political, executive and leagal systems of the country and it also focuses on the fundamental rights and duties of the citizens of India.

Federal and Unitary Features

The Constitution of India was created by the Indians. There is no foreign hand whatsever. The due democratic process was followed in the from of debates before enforcing the Constitution. And last but not the least, it stands to protect the fundamental rights of every Indian.

The preamble

The Preamble to the constitution is the soul of it. The preamble says

that India is a sovereign country - it is ruled and managed by the Indians and Indians only. It further says that India is a secular country. Unlike our neighbouring country, India, all the citizens of the country can practise their religions without any fear. Ours is a socialist country as per the Constitution-That means that her resources are owned by the community of the people - neither by the State nor by private corporations. Lastly, the preamble says that India is a democratic country where the citizens have the right to choose the members of the government.

A constitution is a bunch of rules and guidelines that oversee a nation's administration. The Constitution is the foundation of the nation's democratic and secular structure. The Indian Constitution is the world's longest, describing the foundation for political ideas, procedures and government authorities. The Indian Constitution was drafted on November 26, 1949 and went into effect on Junuary 26, 1950. Students will learn about the prominent aspects of India's Constitution and how it was developed in this essay about the Indian Constitutions.

The Indian Constitution went into force on Junuary 26, 1950. As a result, the 26th of Junuary is observed as Republic Day in India.

Constitution Creation

After many debates and delibrations, representatives of the Indian people drafted the Indian Constitution. It is the world's most through Constitutions. The Indian Constitution was made by a Constutions Assembly, which was formed in 1946. Dr. Rajendra Prasad was chosen as the Constituent Assembly's President. A Drafting Committee was formed to design the Constitution, with Dr. B.R. Ambedkar served as Chairman. The creation of the Constitution took a total of 166 days, divided across a two-year, elevan-month, and eighteen-day period.

Characteristics of India's Constitution

The Indian Constitution opens with a Premble that includes the fundamental aims and values of the Constitution. It establishes the Constitution's goals.

The World's Longest Constitution

The Indian Constitution is the world's longest constitution. When it was initiated, it included 395 things isolated into 22 divisions and eight schedules. It now comprieses 448 items divident into 25 divisions and 12 schedules. So far, 104 amendments to the Indian Constitution have been made (the last of which took place on January 25, 2020 to extend the reservation of seats for SCs and STs in the Lok Sabha and state assemblies.)

The Indian Constitution's Rigidity and Flexibility

One of our Constitution's distinguishing traits is the it is neither as rigorous as the American Constitution. It Indicates it is both stiff and flexible. As

a result, it may readily change and expand with the passage of time.

The Preamble

The Preamble was eventually included in the Indian Constitution. There is no preface in the original Constitution. The Preamble's declared goals are to achieve justice, liberty and equality for all people, as well as to foster brotherhood in order to safeguard the nation's unity and integrity.

Federal System with Unitary Characteristics

The government's powers are shared between the central government and the state governments. The powers of three governmental institutions, namely the executive, judiciary and legislature are divided under the Constitution. As a unitary traits, such as a strong central power, emergency measure, the President appointing Governors and so on.

Fundamental rights and fundamental responsibilities

The Indian Constitution outlines a comprehensive set of Fundamental Rights for Indian citizens. The Constitution also includes a list of 11 responsibilities for citizens, known as the Fundamental Duties. Some of these responsibilities include respect for the national flag and anthem, the country's integrity and unity, and the protection of public property.

Republic

India is republic, which implies that the country is not ruled by a dictator or king. The public authority is composed of, by, and for individuals. Every five years, citizens propose and elect their leader. The Constitution provides instructions for all citizens. It aided India in achieving the status of a Republic across the world. Atal Bihari Vajpayee once stated that "governments will come and go, political parties would be created would be created and dishbanded, but the country should persist, and democracy should exist indefinitely."

Name :
Abhishek Jadhav (BA FY)

अहवाल

मराठी विभाग

प्रा.डॉ.बी.बी. खंदारे

पदवी व पदव्युत्तर विभागप्रमुख

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालयातील मराठी विभागात मराठी भाषा, साहित्य, कला, संस्कृतीच्या संदर्भाने विभागाच्यावतीने विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. प्रासंगिकदिनाचे औचित्य साधून विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना वाव मिळावा म्हणून व विद्यार्थ्यांच्या जाणिवा विकसित करण्याच्या हेतूने दरवर्षी अनेक उपक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. शिवाय, विभागाच्यावतीने संत नामदेव अभ्यास केंद्र 'विवेकवाहिनी' या माध्यमातून भाषा, साहित्य आणि विवेकी समाज घडविण्यासाठी हा विभाग सतत कार्यरत असतो. या विभागात मराठी भाषा साहित्य संशोधन केंद्र, संत नामदेव अभ्यास केंद्र, विवेक वाहिनी इ. उपक्रम राबविण्यात येतात.

प्रा.डॉ. बी.बी. खंदारे

(एम.ए.,एम. फिल पीएच.डी.,नेट)
संशोधक मार्गदर्शक तथा मराठी अभ्यास मंडळाचे माजी सदस्य, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभागप्रमुख. २१ राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय शोधनिबंध प्रकाशित, ३ पुस्तके संपादित असून गेल्या २८ वर्षांपासून कार्यरत.

प्राचार्य.डॉ.मा.मा. जाधव

(एम.ए., पीएच.डी., सेट)
संशोधक मार्गदर्शक, अभ्यास मंडळ अध्यक्ष स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ नांदेड. एकूण चार विद्यार्थी पी.एचडी. प्राप्त, 'अक्षरगाथा' या त्रैमासिकाचे संपादक, जवळपास २० शोधनिबंध प्रकाशित, २८ वर्षांपासून कार्यरत.

प्रा.डॉ. शारदा कदम (सहयोगी, प्राध्यापक)
अनेक गौरवग्रंथांचे संपादन, ४ ग्रंथ प्रकाशित, जवळपास २५ शोधनिबंध प्रकाशित, भारत जोडो अभियान सदस्य, अनेक सामाजिक चळवळीत सहभाग. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंतीनिमित्त भित्तिपत्रकाचे अनावरण करण्यात आले.
मराठी विभागाच्यावतीने महाविद्यालयात '**विवेक वाहिनी**' Best Practice म्हणून विवेकाधिष्ठित विद्यार्थी घडविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. या शैक्षणिक वर्षामध्ये मराठी भाषा साहित्य संशोधनासाठी 'संशोधन केंद्रा'ची मान्यता मिळाली आहे. जिल्ह्यातील अनेक संशोधक मार्गदर्शकांना या संशोधन केंद्राला जोडून घेण्यात आले आहे.

उपक्रम

- संत नामदेव अध्यासन केंद्र.
- मराठी भाषा साहित्य संशोधन केंद्र.
- विवेकवाहिनी.

१) स्वामी रामानंद तीर्थ म. विद्यापीठ ,नांदेड व विद्यार्थी विकास ,बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय ,वसमत –मराठी विभागाच्यावतीने म. फुले, कॉ. शरद पाटील व्याख्यानमालेचे आयोजन दि .१८–फेब्रुवारी २०२५ रोजी करण्यात आले .व्याख्याते डॉ .भगवान फाळके , अमरावती २) दि. २७ फेब्रुवारी २०२५ रोजी कविवर्य कुसुमाग्रज जन्मदिवस " मराठी भाषा गौरवदिन साजरा करण्यात आला. प्रसंगी प्रा. डॉ. बी.बी. खंदारे, विभागप्रमुख, मराठी. प्राचार्य ,डॉ मा.मा. जाधव डॉ शारदा कदम आणि प्राध्यापक वृंद उपस्थित होते.

३) दि . ०५/३/२५ रोजी विभागाने अंतर्गत गुणवत्ता हमीकक्ष आणि मराठी विभाग यांच्या वतीने लेखन बातमी कौशल्य " या विषयावर आभासीसमूहावर पत्रकार रेणुका कल्पना ,बी .बी सी मराठी ,यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले. ४) ०३ जानेवारी ते ०५ जानेवारी दरम्यान सावित्रीबाई फुले आणि जिजाऊ जयंतीनिमित्त व्याख्यान आणि भित्तिपत्रक अनावरण करण्यात आले. ५) दिनांक २५ फेब्रुवारी २०२५ रोजी दिवसीय युवती व्यक्तिमत्त्व विकास कार्यशाळा घेण्यात आली.याकार्यशाळेत बी ए / बी एससी / बी कॉम मधील विद्यार्थीनींनी सहभाग नोंदवला . "आरोग्यावर बोलू काही " या व्याख्यानमालेत डॉ. मनीषा मुंढे (प्रसिद्ध स्त्रीरोगतज्ञ,नांदेड) व डॉ. शोभाताई वाघमारे यांनी मार्गदर्शन केले.

अर्थशास्त्र विभाग

प्रा. डॉ. एस.एस. पतंगे

पदवी व पदव्युत्तर विभागप्रमुख

शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ चा अर्थशास्त्र विभागाचा वार्षिक अहवाल सादर करीत असताना मला मनस्वी आनंद होतो आहे. कोरोनाच्या महामारीनंतर अतिशय वेगाने शैक्षणिक प्रगती रुळावर आणण्यासाठी यावर्षी विद्यार्थी प्रवेशाचा ओघ अर्थशास्त्र विषयाकडे मोठ्या प्रमाणात दिसून आला. बी.ए. प्रथम वर्षाला अर्थशास्त्र विषयाला १५० विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला आणि त्यानंतर विभागाअंतर्गत वेगवेगळे उपक्रम या शैक्षणिक वर्षात घेण्यात आले. प्रथमतः बी.ए. प्रथम वर्षाच्या विद्यार्थ्यांसाठी इंडक्शन प्रोग्राम घेण्यात आला. यामध्ये महाविद्यालयाची आणि विद्यापीठाची विद्यार्थ्यांना तोंडओळख करून देण्यात आली. त्यानंतर अर्थशास्त्र विषयाची ओळख करून देण्यासाठी पाच दिवसांचा ब्रिज कोर्स घेण्यात आला. या ब्रिज कोर्समध्ये अर्थशास्त्राच्या मूलभूत संकल्पना विद्यार्थ्यांना समजून सांगण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यानंतर विभागांतर्गत वर्षभरात वेगवेगळे उपक्रम राबविण्यात आले. - शैक्षणिक वर्ष २०२४ - २५ मध्ये अर्थशास्त्र विभागाने अनेक शैक्षणिक उपक्रम राबविले. ज्यामध्ये महात्मा गांधींच्या विचारावर कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली आणि संस्थेचे अध्यक्ष जयप्रकाश दांडेगावकर यांच्या हस्ते महात्मा गांधीजींच्या जीवनावर भित्तिपत्रकाचे प्रकाशन करण्यात आले. त्याचबरोबर भारताच्या

अंदाजपत्रकावर विद्यार्थ्यांचे चर्चासत्र आयोजित करून त्यावरही भित्तिपत्रक प्रकाशित करण्यात आले.

अर्थशास्त्र विषयाचे विभाग प्रमुख डॉ. सोनाजी पतंगे, प्रा. डॉ. सीमा भोसले यांनी अर्थशास्त्र विभाग संपन्न करण्यासाठी आवश्यक ते प्रयत्न करण्याचा प्रयत्न केला. वेगवेगळ्या जर्नल्समधून लेखही प्रकाशित केले. अर्थशास्त्र विषयाच्या विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे यासाठी विभागाच्या वतीने नेहमीच प्रयत्न केले जातात.

राज्यशास्त्र विभाग

प्रा.डॉ. प्रताप पाटील

विभागप्रमुख

शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ मध्ये राज्यशास्त्र विभागाच्यावतीने विविध उपक्रम राबविण्यात आले. वर्षाच्या सुरुवातीला दिलेल्या वार्षिक नियोजनाप्रमाणे वर्षभर कार्यक्रम राबवण्यात आले. डॉ. प्रताप वामनराव पाटील हे राज्यशास्त्र विभागाचे विभागप्रमुख तथा संशोधक मार्गदर्शक, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, संलग्नित बहिर्जी स्मारक विद्यालय वसमत येथे असून त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली ३ विद्यार्थ्यांनी पी.एच.डी. पूर्ण केली आहे. आणि सद्यास्थितीत ५ विद्यार्थी संशोधन करीत आहेत. राज्यशास्त्र विभाग व अभ्यास मंडळाच्यावतीने वर्षभर कार्यक्रम घेण्यात येतात. **एक देश, एक निवडणूक** या विषयावर विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यात आले तसेच स्पर्धा परीक्षेत राज्यशास्त्राचे महत्त्व या विष्ययावर चर्चा करण्यात आली.

वार्षिक कार्यक्रम राबविण्यासाठी राज्यशास्त्र विभागात डॉ. प्रा. प्रताप पाटील सर, प्रा. शिवराज यपलवाड सर यांनी मोलाचे सहकार्य केले. राज्यशास्त्र विषयाच्या विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे. यासाठी विभागाच्यावतीने नेहमीच प्रयत्न केले जातात. तसेच महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. मा.मा. जाधव सर तसेच राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळातील सर्व पदाधिकारी यांचेही मोलाचे सहकार्य लाभले.

इतिहास विभाग

प्रा. डॉ. आर. आर. मुटकुळे

पदवी व पदव्युत्तर विभागप्रमुख

शैक्षणिक वर्ष २०२४-२५ या वर्षात इतिहास विभागातर्फे विद्यार्थ्यांसाठी वेगवेगळे ०४ उपक्रम राबविले. त्यात. १) इतिहास विभागातर्फे हैदराबाद मुक्तिसंग्राम यावर भित्तिपत्रकाचे विमोचन करण्यात आले. २) स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त हुतात्मा स्मारकास भेट. निमित्ताने इतिहास विभागातर्फे हुतात्मा बहिर्जी शिंदे यांच्या समाधीस्थळास भेट देण्यात आली. ३) इतिहास विभागाच्यावतीने विद्यार्थ्यांसाठी इतिहासकालीन मोडी लिपीचा प्रशिक्षण कार्यक्रम घेण्यात आला. पुणे येथील प्रा. जोशी यांनी मार्गदर्शन केले. वरील सर्व उपक्रम शैक्षणिकवर्षात यशस्वीपणे राबविण्यात आले. डॉ. आर. आर. मुटकुळे इतिहास विभागप्रमुख तथा संशोधक मार्गदर्शक, इतिहास अभ्यास मंडळाचे ज्येष्ठ सदस्य स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड व निमंत्रित सदस्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ इतिहास मंडळाचे सदस्य म्हणून कार्यरत आहेत. त्यांचे आजपर्यंत १५ पुस्तके, जवळपास ६९ संशोधनपर लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. शिवाय त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली १२ विद्यार्थी पी.एच.डी. आणि ४ एम.फिल. पदवी मिळविले आहेत. अनेक ठिकाणी रिसोर्स पर्सन म्हणून उपस्थित राहिले आहेत. जवळपास ५० पेक्षा जास्त ठिकाणी व्याख्यान दिले आहे. याशिवाय इतिहास विभागातील दुसरे सहकारी डॉ. यु. यु. राऊत यांचे १५ रिसर्च पेपर प्रकाशित झाले आहेत.

शारीरिक शिक्षण विभाग

डॉ. नवनाथ एन. लोखंडे

विभागप्रमुख

१९ जुलै २०२४ रोजी हु. बर्हिजी शिंदे यांच्या पुण्यतिथी निमित्ताने शारीरिक शिक्षण विभागाच्यावीतने महाविद्यालय परिसरात वृक्षारोपण कार्यक्रम आला. तसेच २९ ऑगस्ट हा दिवस दरवर्षीप्रमाणे 'राष्ट्रीय क्रीडा दिन' म्हणून साजरा करण्यात येतो. त्यानिमित्ताने मेजर ध्यानचंद यांच्या खेळातील आठवणी विद्यार्थ्यांसमोर मांडल्या. शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने ५ सप्टेंबर २०२४ रोजी महाविद्यालयातील विद्यार्थी व विद्यार्थिनींना राज्य सरकार व केंद्र सरकार यांच्या खेळातील वेगवेगळ्या योजनांची माहिती देण्यात आली व खेळाडूंची खेळातील कामगिरी वाढवण्यासाठी आहार कसा असावा याची सविस्तर माहिती देण्यात आली. याचा परिणाम म्हणून महाविद्यालयातील विद्यार्थी व विद्यार्थिनींनी विविध खेळांत आंतरविद्यापीठ स्पर्धेत दरवर्षीपेक्षा जास्त खेळाडूंनी प्रतिनिधित्त्व केले.

शारीरिक शिक्षण विभागाचे प्रमुख डॉ. नवनाथ एन. लोखंडे यांची यावर्षी महाराष्ट्र राज्य कबड्डी असोसिएशन सल्लागार समिती सदस्यपदी निवड झाली आहे तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, संभाजीनगर येथे आयोजित केलेल्या स्पर्धेत कबड्डी विभागाकरिता महाराष्ट्र कबड्डी असोसिएशनकडून निरीक्षक म्हणून कामकाज केलेले आहे. तसेच हिंगोली जिल्हा कबड्डी असोसिएशनचे

सचिव म्हणून एकमताने त्यांची निवड करण्यात आली. शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवण्यासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या परिषदा व चर्चासत्रांमधून आपल्या विषयाचे योगदान दिले आहे. तसेच महाविद्यालयात शांतता व शिस्त राहण्यासाठी नेहमी प्रयत्नशील असतात. तसेच स्वा. रा.ती.म.विद्यापीठात क्रीडा विभागाच्यावतीने राबवण्यात येत असलेल्या विविध खेळ, पंच, पंचप्रमुख, व निवड समिती प्रमुख अशा विविध पातळ्यांवर ते काम करतात.

डॉ. नागनाथ बी. गजमल आंतरविद्यालयीन क्रीडा स्पर्धेत खो-खो या क्रीडा प्रकारात महाविद्यालयात व स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ कार्यक्षेत्रात व हिंगोली जिल्ह्यात खो-खो या खेळाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी काम करत असतात. तसेच शारीरिक शिक्षण अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष, संशोधक मार्गदर्शक तसेच महाराष्ट्र राज्य खो-खो असोसिएशन यांच्याकडून त्यांची तांत्रिक समितीचे अध्यक्ष म्हणून नेमणूक झालेली आहे. निवडसमिती प्रमुख अशा विविध स्तरावर त्यांनी काम केले आहे. तसेच त्यांचे एकूण पाच विद्यार्थी पी.एच.डी. झाले आहेत. त्याचबरोबर महाविद्यालयात शैक्षणिक गुणवत्तावाढीसाठी वेगवेगळ्या परिषदांमधून व चर्चासत्रांमधून त्यांच्या विषयाचे योगदान दिले आहे. २८ वर्षांपासून ते कार्यरत आहेत.

राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग
कार्यक्रम अधिकारी

डॉ. श्रीकांत गावंडे
डॉ. स्वाती पाटील

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालयाच्या राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्यावतीने शैक्षणिक वर्ष २०२४-२०२५ मध्ये नियमित कार्यक्रमांतर्गत वेगवेगळे उपक्रम राबवून आमच्या स्वयंसेवकांमध्ये सामाजिक-सांस्कृतिक, आरोग्यविषयक तथा शैक्षणिक जाणीव जागृती करण्याचे यशस्वी कार्य विविध कार्यक्रमांमधून करण्यात आले. प्रथमत: या शैक्षणिक वर्षाच्या प्रारंभी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. मा. मा. जाधव यांच्या अध्यक्षतेखाली रा.से.यो. सल्लागार मंडळाची बैठक घेऊन वर्षभरात रा.से.यो. च्या वतीने राबवावयाच्या वेगवेगळ्या उपक्रमांविषयी चर्चा करून नियोजन करण्यात आले. या बैठकीत रा.से.यो. कार्यक्रमाधिकारी प्रा. डॉ. श्रीकांत गावंडे व प्रा. डॉ. स्वाती पाटील यांनी या शैक्षणिक वर्षात राबवावयाच्या उपक्रमांची रूपरेषा समोर मांडली व त्यानुसार सल्लागार मंडळातील सदस्यांनी सूचना करून आराखडा तयार करण्यात आला. त्यानुसार आम्ही खालीलप्रमाणे नियमित कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले.

उपक्रमांची यादी -

राजर्षी शाहू महाराज जयंती : आमच्या महाविद्यालयात दि. २६ जून २०२४ हा दिवस राजर्षी शाहू महाराजांची जयंती सामाजिक न्याय दिन म्हणून साजरी करण्यात आली.

हुतात्मा बहिर्जी शिंदे यांची पुण्यतिथी : आज दि. १९ जुलै २०२४ रोजी महाविद्यालयाच्या

प्रागणात सकाळी ८.३० वाजता हुतात्मा बहिर्जी शिंदे यांची पुण्यतिथी साजरी करण्यात आली.

लोकमान्य टिळक पुण्यतिथी व अण्णाभाऊ साठे जयंती : आज दि. ०१ ऑगस्ट २०२४ रोजी लोकमान्य टिळक पुण्यतिथी व अण्णाभाऊ साठे जयंती साजरी करण्यात आली.

आंतरराष्ट्रीय युवा दिन साजरा :

दि. १२.०८.२०२४ रोजी रा.से. योजना विभाग व आय.सी.टी.सी. उपजिल्हा रुग्णालय व स्त्री रुग्णालय वसमत यांच्या संयुक्त विद्यमाने युवादिन साजरा करण्यात आला.

आजादी का अमृत महोत्सव : रा.से.यो. विभागाच्यावतीने दि. १२.०८.२०२४ रोजी भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सवी वर्ष साजरे करण्यासाठी महाविद्यालयात विद्यार्थी-विद्यार्थीनी यांची भव्य रॅली संपूर्ण वसमत शहरामध्ये काढण्यात आली.

मराठवाडा मुक्तिदिन व विद्यापीठ स्थापना दिवस : दि. १७ सप्टेंबर २०२४ रोजी सकाळी ८:२० वाजता ध्वजारोहणाचा कार्यक्रम घेण्यात आला.

महात्मा गांधी जयंती व लाल बहादूर शास्त्री जयंती : दि. ०२ ऑक्टोबर २०२४ रोजी राष्ट्रीय सेवा योजना अंतर्गत महात्मा गांधीजी व लाल बहादूर शास्त्री यांची जयंती साजरी करण्यात आली.

बालविवाह निर्मूलन अभियान २०२३ (सक्षम युवाशक्ती मोहीम) : राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्यावतीने दि. १६ जानेवारी २०२४ रोजी मौ. टाकळगाव ता. वसमत जि. हिंगोली येथे बालविवाह निर्मूलन अभियानांतर्गत महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांनी जवळा खंदारबंद येथे बालविवाह रोखण्यासाठी गावामध्ये सर्वप्रथम रॅली काढली, पथनाट्य, युवकांच्या व युवतींच्या प्रत्यक्ष भेटतून बालविवाहाचे तोटे सांगण्याचा प्रयत्न केला, बालविवाह प्रतिबंधक प्रभातफेरी, मानवी साखळी, भित्तीपत्रक रंगरंगोटी, वॉलस्टिकर चिटकविणे, किशोरवयीन मुलींचे गृहभेट, पालक गृहभेट, लघू चित्रफित सादरीकरण, कविता सादरीकरण, नाटक, आणि शेवटी बक्षीस वितरण इत्यादी कार्यक्रम टाकळगाव येथे घेण्यात आले. गावातील सरपंच, उपसरपंच, ग्रामसेवक, तलाठी, शाळेतील शिक्षक बंधू-भगिणी यांचे पूर्णपणे सहकार्य लाभले. मोठ्या प्रमाणावर गावकरी बालविवाह निर्मूलनात सहभागी झाले होते. अभियानात प्राचार्य डॉ मा. मा. जाधव डॉ. एन.एन. लोखंडे, प्रा. डॉ. क्षिरसागर, प्रा. डॉ. शारदा कदम, प्रा. प्रतिमा असले, प्रा. डॉ. मगरे, कार्यक्रमाधिकारी प्रा. डॉ. श्रीकांत गावंडे, प्रा. डॉ. स्वाती पाटील यांनी बालविवाह निर्मूलन अभियान यशस्वी करण्यासाठी परिश्रम घेतले.

भारतीय संविधानदिन :

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालयातील राष्ट्रीय सेवा योजनाच्या वतीने दि. २६ नोव्हेंबर २०२४ रोजी भारतीय संविधान दिनानिमित्त प्रास्ताविकेचे वाचन करण्यात आले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महापरिनिर्वाण दिन : दि. ०६ डिसेंबर २०२४ रोजी महाविद्यालयात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महापरिनिर्वाण दिनानिमित्त कार्यक्रम घेण्यात आला.

महिला मुक्तिदिन : दि. ०३ जानेवारी २०२५ रोजी सकाळी १०:०० वाजता राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्यावतीने महाविद्यालयात सावित्रीबाई फुलेंच्या जयंतीनिमित्त कार्यक्रम घेण्यात आला.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस जयंती : आज दि. २३ जानेवारी २०२५ रोजी महाविद्यालयात राष्ट्रीय सेवा योजनेच्यावतीने नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची जयंती साजरी करण्यात आली.

प्रजासत्ताक दिन : दि. २६ जानेवारी २०२५ आणि **हुतात्मा दिन :** दि. ३० जानेवारी २०२५ साजरा करण्यात आला व याचबरोबर संत **सेवालाल महाराज जयंती यांची जयंती** दि. १६ फेब्रुवारी २०२५ रोजी, **क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुलेंची पुण्यतिथी** :दि. १० मार्च २०२५ रोजी, **शहीद दिन :** दि. २३ मार्च २०२५ रोजी इत्यादी दिन साजरा करण्यात आले.

रा.से.यो. शिबीर : शैक्षणिक वर्ष २०२४-२०२५ मध्ये मोजे. टाकळगाव ता. वसमत येथे ७ दिवसीय शिबीर आयोजित करण्यात आले. विविध स्वच्छता मोहिम राबविण्यात आल्या. याशिवाय मोफत आरोग्य तपासणी शिबिराचे देखील आयोजन केले होते. बालविवाह निर्मूलन अभियान टाकळगाव येथे राबविण्यात आले.

मोजे टाकळगाव येथे २०२४-२५
सात दिवशीय शिबीर प्रसंगी

मोजे टाकळगाव येथे २०२४-२५
सात दिवशीय शिबीर प्रसंगी

सांस्कृतिक विभाग

डॉ.एस.एन. क्षीरसागर

शैक्षणिक वर्ष २०२४- २५ मध्ये सांस्कृतिक विभागाच्यावतीने विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना वाव मिळण्यासाठी वेगवेगळ्या स्पर्धांचे आयोजन करण्यात आले होते. या वर्षाच्या सुरुवातीलाच रांगोळी, मेहंदी स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते, या स्पर्धेमध्ये २५ विद्यार्थीनी सहभाग घेतला होता. या स्पर्धेत प्रथम शीतल घाटोळ द्वितीय माधवी कमळू व तृतीय सुनिता चोपडे असे पारितोषिके प्राप्त केली. शैक्षणिक वर्ष २०२४- २५ मध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ विद्यापीठाने महात्मा ज्योतिबा फुले विशेष व्याख्यानमाला आयोजनासाठी सहकार्य केले होते. त्यामध्ये महाविद्यालयाने डॉ. भगवान फाळके (संचालक स्त्री अभ्यास केंद्र संत गाडगेबाबा विद्यापीठ अमरावती) यांच्या व्याख्यानाचा कार्यक्रम आयोजित केला होता त्यामुळे विद्यार्थ्यांना पुष्कळसे मार्गदर्शन प्राप्त झाले.

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाचा "ज्ञानतीर्थ "युवक महोत्सव दिनांक १८ ते २१ ऑक्टोबर २०२४ या दरम्यान सहयोग कॅम्पस नांदेड येथे आयोजित केला होता. या स्पर्धेमध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी संगीत , नृत्य ,नाट्य , वाङ्मय ,ललित कला, महाराष्ट्राच्या लोककला, वैयक्तिक व सांघिक अशा एकूण १९ कला प्रकारांमध्ये सहभाग घेऊन आपले सादरीकरण केले .या स्पर्धेत मृदमूर्ती कला या कलाप्रकारात कदम गोविंद या विद्यार्थ्यांनी

महाविद्यालयास तृतीय पारितोषक प्राप्त करून दिले. आंबेडकरी जलसा लोककला प्रकारांमध्येसुद्धा अनिकेत सोनटक्के, बोडखे पायल ,सूर्यतळ ऋतुजा ,वीर क्रांती ,मोरे श्रद्धा, शिंदे शिवाराणी या विद्यार्थ्यांना तृतीय पारितोषिक प्राप्त झाले .

या शैक्षणिक वर्षांमध्ये अंतर महाविद्यालयीन तसेच विविध राज्यस्तरीय स्पर्धेमध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेऊन घवघवीत यश प्राप्त केले आहे. स्वामी रामानुजन यांच्या जयंतीच्या निमित्ताने महाविद्यालयीन विद्यार्थीनीसाठी रांगोळी स्पर्धेचा आयोजन केल्या गेले या स्पर्धेमध्ये २२ विद्यर्थीनी सहभाग नोंदविला .या स्पर्धेमध्ये सुनीता होनाजी चोपडे प्रथम, वैष्णवी सुभाष बोधलवार द्वितीय, व तज्जिन फातिमा अमजद खान तृतीय असे पारितोषक प्राप्त केले.शिवाजी महाविद्यालय परभणी येथे राज्यस्तरीय गीतगायन स्पर्धा आयोजित केली होती यामध्ये महाविद्यालयाचा विद्यार्थी भुजंग मुलगीर व विद्यार्थीनी बोडखे पायल यांनी सहभाग नोंदवला व उत्कृष्ट सादरीकरण केले .तसेच महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना वाङ्मयीन कला प्रकारामध्ये आवड निर्माण व्हावी म्हणून नेहमीच विद्यार्थ्यांना सांस्कृतिक विभागाच्यावतीने मार्गदर्शन केल्या जातं. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी येथे राज्यस्तरीय वादविवाद स्पर्धेत सहभाग घेतला होता .त्या स्पर्धेत सानिका सुभाष मगर व सम्राट चंद्रमुनी सरोदे या विद्यार्थ्यांनी सांघिक प्रथम पारितोषक विद्यार्थ्यांनी प्राप्त केले .तसेच स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठामध्ये दि. २८/३/२०२५ व दि. २९/३/२०२५ वक्तृत्व आणि काव्यवाचन स्पर्धेत आयोजन केल्या गेले त्यामध्ये सानिका मगर सम्राट सरोदे व अमृता बोरीवले यांनी सहभाग नोंदवून महाविद्यालयाचे नेतृत्व केले .

दरवर्षीप्रमाणे यावर्षीही महाविद्यालयात दि. १८/३/२०२५ ते दि. १९/३/२०२५ या दरम्यान वार्षिक स्नेहसंमेलनाचे आयोजन सांस्कृतिक विभागाच्या वतीने करण्यात आले .वार्षिक स्नेहसंमेलनाचे उद्घाटन गजानन जाधव (प्रबोधन व शौर्य शाहिरीकार) यांच्या हस्ते करण्यात आले तर समारोप महाराष्ट्रातील विख्यात साहित्यकार डॉक्टर विश्वाधर देशमुख यांच्या हस्ते संपन्न झाले .या स्नेहसंमेलनात वाङ्मय संगीत ललितकला लोककला अशा विविध प्रकारच्या स्पर्धांचे आयोजन करण्यात आले होते .विद्यार्थ्यांनी सर्व स्पर्धेमध्ये सहभाग घेऊन आपल्या कलागुणांचे सादरीकरण केले. सायंकाळी सांस्कृतिक कार्यक्रम घेण्यात आला. त्यामध्ये लावणी समूह, नृत्य, जलसा, गीतगायन, मेहंदी, चित्रकला, रांगोळी, स्वयंशासन दिन असे वेगवेगळे कला प्रकारांचे सादरीकरण करण्यात आले .सर्व विद्यार्थ्यांनी मनसोक्त पद्धतीने स्नेहसंमेलनाचा आनंद लुटला अशा पद्धतीने शैक्षणिक वर्ष २०२४ –२५ मध्ये सांस्कृतिक विभागाच्या वतीने महाविद्यालयामध्ये वेगवेगळ्या कला प्रकाराचे आयोजन करण्यात आले.

महाविद्यालयचे स्नेहसंमेलन
समारोपीय कार्यक्रम प्रसंगी

प्रशासकीय विभाग

वार्षिक अहवाल – सन २०१४–१५

१) शैक्षणिक वर्ष २०१४–१५ मध्ये वरिष्ठ महाविद्यालयात १२७४ व कनिष्ठ महाविद्यालयात १०६५ विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला असून एकूण विद्यार्थी संख्या २३३९ आहे.

२) कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांची संख्या ०९ असून यामध्ये एक प्रबंधक, एक मुख्यलिपिक, एक लघुलिपिक, दोन वरिष्ठ लिपिक व चार कनिष्ठ लिपिक यांचा समावेश आहे.

३) शासनाच्या सूचनाप्रमाणे MAHA-DBT, EXAM, AISHE, MIS etc. माहिती ऑनलाईन पद्धतीने अपलोड करण्यात आली.

४) महाविद्यालयाचे शैक्षणिक व प्रशासकीय अंकेक्षण करून घेण्यात आले.

५) सशस्त्र सेना ध्वज निधीचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यात आले.

६) वरिष्ठ महाविद्यालयातील शिक्षक संवर्गाची बिंदुनामावली तपासणी करून मान्य करून घेण्यात आली.

७) प्राचार्य, सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र) पद भरतीची प्रक्रिया पूर्ण करण्यात आली.

८) प्राध्यापकांची CAS अंतर्गत पदोन्नती/वेतनश्रेणी वेतननिश्चिती करण्यात आली.

९) एम. ए. अर्थशास्त्र व एम. ए. इतिहास अभ्यासक्रम सुरू करण्यात आला.

१०) एच. एस. सी. बोर्डाच्या पदवी परीक्षेचा निकाल चांगला लागलेला आहे.

डॉ. पांडुरंगबर्वे प्रबंधक

Department of Sociology

Dr. Ramchandra Kumavat
Prof. & H.o.D

1. Two students of the department named Rutuja Sunil Suryatal and Vaishali Bhagwan Kharat both from BAFY participated in District level "Avishkar" Research Convention – 2025, which organized by Swami Ramanand Teerth Marathwada Uni., Nanded on Tuesday 8th October 2024. Both students presented their research papers under the title of "Contribution of Disciplined People in Social Development" and "Marriage and higher education of rural girls". Both students prepared their research under the supervision of Dr. R.G. Kumawat. From these two students Kharat Vaishali Bhagwan got Second place in this convention.

2. Department arranged a special guest lecture on the theme of Indian 'Constitution and Social Development.' For this Dr. Sukhdeo Govindrao Chavan has been invited. All the students from all the programme were attended the lecture.

3. Dr. R.G. Kumawat selected on the committee of "The Cigarettes and Other Tobacco Products (Prohibition of Advertisement and Regulation of Trade and Commerce, Production, Supply and Distribution) Act, 2003 (COTPA)" by the Hon. Tahsildar Smt. Sharada Dalvi, on 02/01/2025.

4. Department organized a special awareness programme under COTPA in the college for college students. Principal Dr. M. M. Jadhav appealed to the students to keep away from tobacco related products. Coordinated by Dr. R.G. Kumawat.

5. Department given contribution in the successfully organized the Maharashtra's campaign, *Vachan Sankalp Maharashtraacha* (Reading Week Maharashtra). The entire programme organized by the Central Library of the college and the department Student Dev. Cell. For the enhance the reading habits in the students, in the duration, 1st January 2025 to 15th January 2025. During this period different activities conducted daily for the students according to reading.

6. Department celebrated World Cleanup Day on 20/09/2024. On this day the students of the department took initiatives and cleaned up the entire premises of the college with taking brooms. At the end Dr. R.G. Kumawat and Dr. Bhalerao enlightened the students about the importance of the day.

Department of Commerce

Dr. S.R. Dhembre
Ug. and Pg. Hod.

During the academic year 2024–25, the Commerce Department conducted the following initiatives for B.Com. (First, Second, and Third Year) and M.Com. (First and Second Year) students:““1. Admission Process“- B.Com. First Year admissions were conducted through both online and offline registration. Students were admitted based on merit and reservation criteria into aided and unaided divisions.““2. Bridge Course“- A five-day bridge course was organized for each subject for newly admitted B.Com. First Year students:“ - Financial Accounting – Dr. S. R. Dhembre “ - Business Statistics (Mathematics) – Prof. A. R. Bochkari “Business Economics & IT Applications – Dr. P. S. Jadhav““3. Induction Program“- An induction program was held to provide first-year B.Com. students with comprehensive information about the college and its facilities. 4. Commerce Study Board“- Under the coordination of Dr. P. S. Jadhav, a Commerce Study Board was established for all B.Com. students. Guests at the inauguration included Prof. Ambhore, Principal Dr. M. M. Jadhav, Dr. S. R. Dhembre, and Dr. P. S. Jadhav.““5. ICT Certificate Course“- A certificate course in ICT was conducted for B.Com. students. 22 students participated and received certificates, with awards presented to the top three performers. Chief guests included Principal Dr. M. M. Jadhav and department heads.““6. Digital Wallpaper Initiative“- Under the guidance of Dr. S. R. Dhembre, students created digital posters on topics such as Consumer Rights Day, Union Budget 2024–25, and Digital Marketing and Social Media. “7. Academic Development“- Class tests were conducted to enhance performance.“- Seminars and group discussions were held to develop stage courage and presentation skills.““8. Online Learning Support“- For students unable to attend physically, classes were conducted online using platforms like YouTube, Google Classroom, Zoom, and WhatsApp.““9. Faculty Contributions“- Faculty members actively participated in national and international seminars, workshops, and published research papers in various journals.““10. PhD Guidance“- Under the mentorship of Dr. Dhembre and Dr. Jadhav, one student successfully completed their PhD.““11. University Engagement“- Dr. Jadhav served as a member of the Commerce Study Board at Swami Ramanand Teerth Marathwada University during 2024–25.““12. Career Awareness Program“- An online Career Awareness Program

was organized, with active participation from both B.Com. and M.Com. students.““13. Guest Lectures for M.Com.“- Experts from various institutions guided M.Com. students:“ - Dr. Datta Yadav and Dr. Rode from People's College “ - Dr. Shivaji Dongre and Dr. Doiphode from Basaveshwar College “ - Mr. Atul Vairat (PhD Scholar)““14. Industrial Tour“- An industrial visit was organized for B.Com. students to Tokai Sugar Factory and Mahurgad Fort. Faculty present included Dr. S. R. Dhembre, Prof. Aanchal Bochkari, and Prof. Dhananjay Lakkamwar.““15. Environmental Awareness Activity“- Students participated in campus cleanliness and gardening activities to foster environmental responsibility. Notably, many female students actively participated.““16. SEBI Awareness Seminar“- A seminar on stock exchanges, BSE, NSE, and SEBI was held. Dr. Lohana guided students about market awareness and securities.““17. Farewell Ceremony“- A farewell event was organized for final-year M.Com. students. Present at the function were Dr. S. R. Dhembre, Prof. Aanchal Bochkari, Prof. Dhananjay Lakkamwar, and Prof. Krishna Betkar.

Department of English

Dr. Narsingh Pimparne

H.o.D

The Department of English has conducted various activities for the overall development of the learners during the present academic year. Department of English conducted Bridge Course, Induction Programme, e-Notes, Workshop, Certificate Course in Basic English and other cirricular and co-curricular activities.

Faculty Participation : The Head of the Department Dr. narsingh Pimparne works at the different committees such as Staff Concil, member of IQAC, Editor Bord of Collage Magazine, Course Coordinator of Certificate Course in Basic English and others.

Mr. Ingole P.G. has completed his Refresher Course in English, From HRDC, Dr. Harising Gaur University Sagar, During the academic year. **Faculty Publication :** The faculty regularly publish their research papers in peer reviewed journals. **Outcomes :** The Department of English remained committed to nurturing leadership, enhancing academic excellence, and promoting social responsibility among its students throughout the academic year 2024-2025. Through collaborative efforts and targeted initiatives, the department continues to prepare students for impact roles in both professional and societal contexts.

Department of Botany

Prof. Dr. V.T. Narwade

The department of Botany is a major department of the science faculty of this institute. The department has fulifilled with UG and PG Courses. Faculties and studnets of this department contribute academic activities, rrsearch and cultural enrichment of the institute in the hear2023-2024. The department of Botany is will established with excellent experimentsl and research facilitues with qualified staff. In this academic year, the department had celebrated Nationa and International days with Studnets.

Dr. V.S. Maske: He was working as the Head of the Department in this academic year. He is the member of B.O.S. Rajashri Shahu College, Latur (Aunonomous). He was appointed by S.R.T.M.U. Nanded as subject expert to lecture placement CAS. He attended National and International seminars and conferences. He was coordinator and member of th paper setting, examiner and moderator of paper assessment. He wal coordinator and member of various local committees of the college. He is tetired in this academic year.

Dr. V.T. narwade: He is fully qualified faculty of Botany and also research supervisor. He is working as th Head of the Department. He has worked under the guidance of S.R.T.M.U. Nanded as an examiner, member, chairman of the paper setting and subject expert for teacher's placement (CAS). He is also working as a chairman of various college committess i.e. Green Campus Committee, VII criterion committee (NAAC), Time table committee and worked as examination coordinator at college level. He has worked as a Peer Reviewar of Various Papers of the International Journals and he has got eight Excellent Reviewer Award Certificates.

In the academic year 2023-24, the department of Botany organized the following activities, the department conducted local field shoort and long tours for the collection of pest and croop diseased samples. In this tour, the department members and B.Sc. Students participated and visited various fields and discussed with farmers about the various plant issues, In this tour collected crop pest and crop diseased samples for the study and knowledge about corp and its management. The department conducted student's seminars, Wall poster presentation and group discussion. The department alsoo organized the Birth anniversaries of various scientists and also celebrated National and Internationa days.

Department of Chemistry

Dr. A.S. Kulkarni
Ug. and Pg. Hod.

Programs Offered: UG & PG

Vision: To foster academic excellence through cognitive and demonstrative teaching-learning processes, research, and holistic student development.

Faculty Members

Senior Faculty : 1) Prof.Dr. Ashok S. Kulkarni – Professor & Head of Department. 2) Prof.Dr. Mahesh B. Swami – Professor & Vice Principal. 3) Dr.Shrikant S. Gawande – Associate Professor & NSS Officer

CHB Faculty:
1. Mrs.SmitaDugane (MSc, SET)
2. Mr. Sachin Ghatol (MSc, NET)
3. Mr.Vikesh V. Narwade (MSc, SET)
4. Mrs.RachnaNaik(MSc, SET)

Infrastructure & Research : Well-equipped laboratories with advanced research facilities. Emphasis on academic quality, innovation, and practical skill development.

Academic Year 2024-25 Highlights

1. Orientation & Induction : Induction program for new students. Guest lecture by Prof.Dr.Landge (Vaidyanath College, Parali) on "Practical Skills in Chemistry".

2. Seminars & Workshops : - Seminar on "Intellectual Property Rights (IPR)" by Dr. A.B. Mugutkar.- National Webinar on "IPR & Drug Development" (Collaboration: Shiv Chhatrapati College, Sambhaji Nagar). Workshop on "Instrument Handling and Repairing" (Collaboration: Rushi Enterprises, ChhatrapatiSambhaji Nagar).

3. Co-Curricular Activities:
Wallpaper presentations on National Science Day, Women's Day, etc. Faculty participation in conferences, workshops, and university-level committees (CIE, answer book evaluation, etc.).

4. Faculty Contributions : Active involvement in college/university committees, research, and student mentorship.

Key Strengths : Student-centric learning with hands-on training. Industry-academia collaborations for skill enhancement. Focus on research, IPR awareness, and ethical scientific practices.

Department of Physics

A.N. Kalyankar

Ug. and Pg. Hod.

The Department of Physics is the one of the major department in Science Faculty of this institute. Faculties & students of this department contributed in the academic, research & cultural enrichment of the institute in the academic year 2024-25 listed as below.

Activities & Achievement of the Department:

1. Total **15** students of our department are admitted in **M.Sc. Physics** course for this year. **2.**The department organized Workshop on **Intellectual property rights (IPR)** on 08 February 2025 for PG students and faculty members of the college. Faculty member Dr.A.B.Mugutkar was the resource person for this program. **3.** On the **Science Day** 28th February 2025, the students published the wall poster on the theme Dr. C. V. Raman's contribution to Science & Technology. **4.** Department organized **Seminar competition on physics curriculum** for UG students. Dr.H.K.Undegaonkar was the chief guest of this program. **5.** Department organized a guest lecture for M.Sc. Students on 28 November 2024. Dr. A.R. Pathan was the chief guest and he delivered a talk on C-programming.**6.** Department arranged a **Bridge Course** for B.Sc. FY students so as to learn physics with interest and which made them success in first semester course result. **7.** Department organized **induction course** for B.Sc. & M.Sc. First year Students.**8.** Department Organized a Educational tour on Dated For UG and PG students at Purna Sahakari Saklhar Karkhana, Basmath. **9.** The department has signed two MOUs with Purna Sahakari Saklhar Karkhana, Basmath and Narshinha Engineering works MIDC Nanded.

Faculty Achievement:

1. Kalyankar A.N.

He is working as Assistant Professor and Head department of Physics. He is the member of N A A C Research committee of the institute. He has published research paper entitled **BaSr (Al. Nb.) O Perovskite Nanoparticles : Structural and Optical Evaluation for Efficient Light Absorber Layers in Solar Cells** in journal Metallurgical and Materials Engineering Vol 31 (3) 2025 p. 173-184 Attended a Workshop on the effective implementation on NEP-2020. Designing Syllabi for B.Sc. II year Physics.On dated 26 April 2025.

2. Dr. Mugutkar A.B. : He is working as Assistant Professor in Physics and he is the Co-Coordinator of Carrier

Guidance and placement cell in the institute. He has been awarded with a International patent on “A system for the synthesis and characterization of La3+ substituted Co-Zn Nano Ferrites for Ammonia gas sensing” by Federal republic of Germany. Attended a Workshop on the effective implementation on NEP-2020. Designing Syllabi for B.Sc. II year Physics.On dated 26 April 2025.

3. Dr. Gawali P.G. : He is B.O.S. member in Physics S.R.T.M. University Nanded. He is research guide & guiding to four Ph.D. research students.

4. Dr.B.K.Bongane : He is working as Assist. Professor in Physics. He is research guide in Physics subject. He is research guide & guiding to four Ph.D. research students.

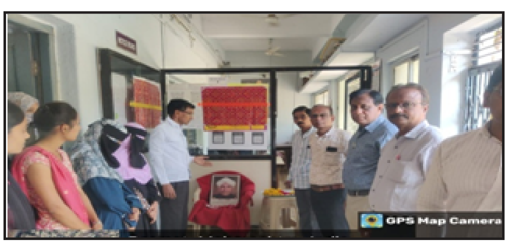

Department of Zoology

Dr. S.S. Bhalerao

Prof and Hod.

Department of Zoology organised in this year the result of B.Sc.Ist & IInd & IIIrd year with excellence, In this year Department of Zoology has organised a “Short Study tour” at purna sahakari Sakhar Karkhana Babhulgaon on 09 Jan. 2024 for the visit to factory by products & Local area of the factory with crop. Pest. In this year students of B.Sc. III & IInd year published wall poster, excursion report, unit test repoot & assignments with discussion as departmental activlties the wall poster inauguration by principle of the college & the HOD on department day. And the wall poster gives information about genetics & geromie animal in India & Maharastra. The student of B.Sc Ist and III year. Got a informative guest lectures given by Dr. P.R.Surve on the occassion of wildlife consewation. The department of Zoology organised Workshop on lab instrumention online to the students with eguipments. The department organised local crop field area to collect the insect pest on the field of mudi gram area. The faculties of Zoology attended information, National and state level conferences, Seminars

and workshop, The head of the Department with B.Sc. IInd Year. Students attend the “E” certificate course in apiculture organised by department of Zoology, shri. R.L.T. College of Science, Akola.

Faculty : 1) **Dr. S. S. Bhalerao**, Prof. and Hon, Hu. B.S.M. Basmath worked as paper setter, examiner Chairman, moderator and syllabus invite member at S.R.T.M. University, Nanded. He also attended and workshop on B.Sc. III Yr. Syllabus structure organised by M.G. Mahavidyalaya, Ahmedpur. He also attended informational National conferences, Seminars and workshops. He has worked as guest Lecturer at the shankarrao Chavan Mahavidyalaya, Ardhapur. He worked in the examination. Cell and I Q AC cell as a chair. Person, member. 2) **Prof. A.R. Chavan**, He is working as a lecturer in Zoology and gualified MH.SET examination. He is also working in the examination cell and I Q Ac cell. He has delivered E-content lecturers in the ICT, smart class. 3) **Prof. Satpute S.K.** She is working as a Lecturer in Zoology and qualified the S.R.T.M. University, Nanded, PET test. and delivered e. contents in the ICT class room in the college.

Department of Mathematics

Dr. R.N. Ingle

Prof and Hod.

The department conducts various activities for the overall development of the learners throughout the year. This year too, there are many such programmes organized by the department : **Madhawa Mathematics competition :** In this academic year dept. organized practice exam of Madhawa Mathematic competition which is organized by S.P. College, Pune and T.I.F.R. Mumbai, This competition was conducted at school of Mathematical sciences, S.R.T.M.U., Nanded.

Ramanujan Competition of Mathematics knowledge : In this academic year dept. organized practice exam for Ramanujan Competition of Mathematics knowledge. **Bridge Course :** We have conducted one bridge cours for B.Sc. I Year Students on basic points of each Papers. **Seminar :** In this year department has conducted one online seminar on Topic 'Applications of Mathematics software in the skill development' 14 May 2024 at 11.00 am Resource person Dr. Yogesh Mule, Dept. of Mathematics, Rasika Mahavidyalaya, Devni.

Seminar Competition and wall poster Activity : In this year dept. has conducted wall poster presentation at collge level. Also our dept. Conducted seminar Competition at college level. **Workshop :** We have conducted one workshop on departmental information regarding some mathematical Softwares like (MATLAB, Sci Lab etc.) all Books and Journals, and all other Instruments of departments to all mathematics students.

Facultys : Dr. R.N. Ingle 1) He is working as a H.O.D. of Mathematics and professor 2) He is a research guide in mathematics. under his guidance 10 students are awarded Ph.D. degree and 08 students are working under his guidance. 3) He has published 85 research papers in National and International U.G. C, Care listed Journals. 4) He is patron member of M.M.S. Aurangabad. 5) He is life Member of Indian Mathemactical Society. 6) Worked as a Resource Person of International / Natianal Conference of Mathematics at various places. 7) He is working as a member of NAAC Criteria VI and Chairman of Student council committee. 8) He is editor of International General of Universal Mathematics and Mathematical Sciences.

Dr. H.K. Undegankar. 1) He is working as associate professor in the deparment. 2) He is a member of Placement cell at college. 3) He is working as a member of NAAC Criterion V (Students support and Progression) 4) He is working as feedback committee chairman at college. 5) He has present two research papers in internatinal conference. 6) He has Published 10 research Papers. 7) He is member of B.O.S. in Mathematic SRTMU, Nanded.

Some Activities of Department : Guest Lectures : We have organized some guest lectures on (i) Scope of Mathematics in career. (ii) Use of computer in MATLAB Software. (iii) Use of M.S. word 2007 in MATLAB Software etc. **Study circle :** In this year we have formed study circle for students. **Induction program & certificate course** We have organized certificate course. in induction to scilab software. Also conducted Induction program.

Department of Sports

Mr. Niranjan Akmar
Director of Sports

1) Every year students of our college achieves the grand success in various sports at inter collegiate as well as at Inter University Tournament (I.U.T) 2) During the Academic year 2024-25, 58 students of our college participated in 11 Inter Collegiate Tournament {I.C.T}. 3) Seven students were selected for Inter University Tournament in different five sports events. **4) Mayur Wadajkar** was selected in University Wrestling (Greco Roman) team for Inter University Tournament held at Guru Kashi Uni. Bhatinda (PNB) during 10 to 12 Jan. 2025. **5) Satydeip Shinde** was selected in University Fencing team for Inter University Tournament held at University of Jammu during 06 to 10 Nov.2024. 6) Our Kabaddi team achieved First place at 'D'-Zone I.C.T. **Paikrao Vaibhav, Zate Krishna, Pawale Chaitanya** were selected in University Kabaddi (M) team for Inter University Tournament held at SJJT Uni. Jhunjhunu (Raj) during19 to 24 Oct.20247) Paikrao Vaibhav, Zate Krishna were also selected in University Kabaddi (M) team for 26th Maharashtra State Inter University Tournament (Kreeda Mohotsva) held at Gondwana Uni. Gadchioroli during 18 to 22 Feb.25. **8) Hiwale Savita** was selected in University Athletics (W) team for Inter University Tournament held at KISS Uni. Bhuvaneshwar during 26 to 30 Dec.2024. 9) Hiwale Savita was also selected in University Athletics (W) team for 26th Maha. State Inter Uni. Tournament (Kreeda Mohotsva) held at Gondwana Uni. Gadchioroli during 18 to 22 Feb.25. 10) Hiwale Savita achieved Gold medal in 5000m. Running & 1 500 m. Running .Parve Tejasvini achieved Gold medal in Shot-Put & Bronze Medal in 100 m, 200 m. Running during Inter Collegiate Athletics Tournament held under SRTMU, Nanded. **11) Pratiksh Suryawanshi** was selected in University Volleyball (W) team for Inter University Tournament held at Shri. Kushaldas Uni. Hanumanghar during 27 to 30 Oct.2024. 12) Pratiksh Suryawanshi was also selected in University Volleyball (W) team 26th Maha. State Inter Uni. Tournament (Kreeda Mohotsva) held at Gondwana Uni. Gadchioroli during 18 to 22 Feb.25. 13) Our Badminton (W) team achieved Bronze Medal during Inter Collegiate D- Zone Badminton Tournament held under SRTMU, Nanded. 14) Our Wrestling Free Style Team achieved Second General Championship during Inter Collegiate D- Zone Wrestling Tournament held

under SRTMU, Nanded. During this tournament .Kadam Radhoji achieved 70 Kg.- Gold, Kachgunde Rushikesh achieved 86 Kg.- Gold, Dhage Lobhaji achieved 125 Kg.- Gold, Bongane Akash achieved 74 Kg.- Bronze and Bongane Shivdas achieved 57 Kg. Bronze. 15) We Organized National Yoga Day Programme on 21 Jun 2024, National Sports Day Programme on 29/08/2024, Inter Collegiate D-Zone Kabaddi (Men) Tournament on 01/10/2024, D-Zone Kabaddi (Men) Coaching Camp from 04/10/2024 to 07/10/2024. We also organized of Intra College Computation (Intramurals Sport Activities) during 13/03/2025 to 17/0/3/2025. 16) In order to enhance college students participation in sports we organized special coaching camps and Intra Collegiate competitions successes fully of Table Tennis, Badminton, Kho-Kho , Athletics, Kabaddi, Tug of War, Fencing, Cricket, Wrestling & Volleyball throughout the year.

College Sports director Asso.Prof. Niranjan Akmar was appointed as coach of D-Zone Kabaddi Tem for Inter Zonal Kabaddi Tournament during 04/10/2024 to 09/10/2024 and he was also appointed as University Kabaddi (Men) team coach for Inter University kabaddi Tournament held at SJJT Uni. Jhunjhunu (Raj) during 12 to 24 Oct. 2024.

Department of Library

Dr. Sawita Awachar

1)	Senior college Total Books	:**56274**
2)	Junior college Total Books	: **26751**
3)	Total no. of books	**: 83085**
4)	Encyclopedia& Dictionaries	:**500**
5)	Back Volumes of Journals	: **400**
6)	Periodical & Magazines	: **50**
7)	News Papers	: **20**
8)	Dipawali Ank	: 20
9)	Gifted Books	:500
10)	Specimen Copy	:**580**
11)	CD	: 149
12)	N-list e-journals	: 6000+
13)	N-list e-books	: 199000+
14)	Through NDL e-books	: 600000+
15)	Software Library Automation	: Soul 3.0
16)	Software for Data Preservation & Retrieve	: D-Space
17)	OPAC System	: 02
18)	Book Scanner Fuji SV -600	: 01
19)	User (Student and Staff)	: 3000

Library Services & Facilities

1. Automation of Library using SOUL 3.0 Software Upgrdation complete.
2. D-Space software installation for data preservation & retrieve.
3. Launching Institutional Repository using D-space
4. Using Institutional Repository give quick information of e-content audio, video, ppt, pdf
5. QR code facility for quick response service for save the time of users.

6. OPAC & Web OPAC available on College Website.
7. Book Issue, renewal & reservation facility available, using library software.
8. E-mail alert service through SOUL software
9. N-list Access to INFLIBNET centre(Consortia)
10. New arrival Display.
11. Reprographic Service
12. News Paper Clipping service
13. Reference & Information services
14. Old Question Paper(PDF/hard Copy) & Syllabus give service
15. Competitive Exam Books service
16. Inter Library Lone Service
17. Selective Dissemination of Information Service
18. Book Bank Service

Library Timing

· Reading Room	: -	09:00 am. to 05:00 pm.
· Circulation Section	: -	09:00 am. to 05:00 pm.
· Night Library	: -	06:00 pm. to 10:00 pm.

Library Best Practice

1) **Institutional Repository - QR code :**
All students please scan this QR code and visit to Institutional Repository Bahirji library e-content (audio, videos, pdf, ppt, old question paper etc.)

2) **WEBOPAC - QR code :**
Please scan this QR code for online public access catalogue, and search any book by title, author, publisher, subject etc.

3) **Barcode Scanner :**
Please scan Barcode of your ID card; this is for your footfall count in library by using barcode scanner.

1) BSM IR **2) Web-OPAC**

Library Activity

1) 01-01-2025 to 15-01-2025 under the "Wachan Sankalp Maharashtra" initiative, many programs such as library reading skill, Book Exhibition, Speech, Nibandh, Hastakshar Competition and group reading have been organized at Bahirji Smarak College.
2) 23-01-2025 Report Marathi Bhasha Savandharan Pandharwada
3) 04-02-2025 A Workshop on "Intellectual Property rights"
4) 08-03-2025 Lecture organized on the occasion of "International Women's Day 2025"
5) 18-03-2025 Organizing various programs at the annual gathering
6) 12-08-2024 "Dr S.R. Ranganathan's birth anniversary was celebrated as "Librarian Day"
7) 21-08-2024 "Basic Computer Course" started at the library.
8) 23-08-2024 Library Induction Programme
9) 16-10-2024 Report Dr. APJ Abdul Kalam Jayanti
10) 06-12-2024 Report Dr. Baba Saheb Ambedkar Mahaparinairwan Din

Library Staff			
1	Mr. Pandit M. Gore	Assist. Librarian	B.A. M.Lib. & Info. Sci.
2	Mr. Shivaji K. Kadam	Library Attendant	H.S.C
3	Mr. Eknath N. Kadam	Library Attendant	B.A. B.Lib. . & Info. Sci.
4	Mr. Anjesh D. Phopse	Library Attendant	B.A. B.Lib. . & Info. Sci.
5	Mr. Avinash R. Sonwane	Library Attendant	B.A. B.Lib. . & Info. Sci.
6	Mr. Raju S. Gunjkar	Lab. Attendant	B.A. M.Lib.
7	Miss. Renuka M. Magar	Lab. Attendant	M.A. M.Lib.